

SLOVENSKÁ REČ

53 | 1988 | 5

časopis pre výskum slovenského jazyka

Z OBSAHU

Na výročie vzniku ČSR a federatívneho usporiadania ČSSR ■ R. Krajčovič, O kontinuite starej slovenskej a praslovanskej lexiky (I) ■ K. Buzássyová, Jazyk v románe A. Bednára Ako sme sušili bielizeň ■ M. Smatana, Využívanie nárečí v slovenskej umeleckej literatúre

DISKUSIE

L. Dvoně, Spracovanie hlások a písmen v Slovníku slovenského jazyka ■ F. Sabol, Príspevok k spresneniu klasifikácie častíc

SPRÁVY A POSUDKY

Ladislav Rybár sedemdesiatročný. K. Palkovič ■ Životné jubileum slovakistu L. N. Smirnova. J. Bosák ■ Konferencia o dynamických tendenciách v jazykovej komunikácii. A. Oravcová ■ Zborník Spolku vojvodinských slovakistov. M. Pisárčiková ■ Druhý zväzok Základov javiskovej reči. S. Ondrejovič ■ Trifolium sanitatis medicum, anebo O zdraví zprava lekarska. K. Habovštiaková ■ TOMIN, J.: Co nevíte o mezinárodných slověch. S. Košecký

ROZLIČNOSTI

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED
814 30 Bratislava, Klemensova 19

SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného
ústavu
Ludovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR

František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA

Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Juraj Dolník, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Milan Majtán, Jozef Mistrik, Jozef Mlacek, Anna Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Nálepková 26

OBSAH

Na výročie vzniku CSR a federatívneho usporiadania ČSSR	257
R. Krajčovič, O kontinuite starej slovenskej a praslovanskej lexiky (I)	259
K. Buzássyová, Jazyk v románe A. Bednára Ako sme sušili bielizeň	269
M. Smatana, Využívanie nárečí v slovenskej umeleckej literatúre	282

DISKUSIE

L. Dvonč, Spracovanie hlások a písmen v Slovniku slovenského jazyka	291
F. Šabol, Príspevok k spresneniu klasifikácie častíc	295

SPRÁVY A POSUDKY

Ladislav Rybár sedemdesiatročný. K. Palkovič	300
Životné jubileum slovakistu L. N. Smirnova. J. Bosák	301
Konferencia o dynamických tendenciách v jazykovej komunikácii. A. Oravcová	303
Zborník Spolku vojvodinských slovakistov. M. Pisárčiková	306
Druhý zväzok Základov javiskovej reči. S. Ondrejovič	310
Trifolium sanitatis medicum, anebo O zdraví zprava lekarska. K. Habovštiaková	312
TOMIN, J.: Co nevíte o mezinárodných slovách. S. Košecký	314

ROZLIČNOSTI

Vklínené mestečko? Š. Ondruš	317
Gurmán, gurmánsky. J. Jacko	318
Paráčsky jazyk — paráčština, ulčský jazyk — ulčština. P. Odaloš	319
Fakličky. Š. Ondruš	319

SL
RE
RO
CIS

NA
US

tic
ch
san
sia
fei
ok
r.

toi
ku
ov
so
a j

re
re
hr
žo
zv
na
né
hc
sk
se
to

Slk

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 53—1988

ČÍSLO 5

NA VÝROČIE VZNIKU ČSR A FEDERATÍVNEHO USPORIADANIA ČSSR

28. októbra si pripomíname viaceré výročia vzťahujúce sa na náš politický, ekonomický a spoločenský život v spoločnom štáte Slovákov a Čechov. V tento deň bol pred sedemdesiatimi rokmi (v roku 1918) vyhlásený samostatný štát Čechov a Slovákov Československá republika a pred dvadsiatimi rokmi (v roku 1968) bol schválený ústavný zákon o československej federácii. Okrem týchto významných politicko-historických výročí sa 28. október označuje ako významný deň ČSSR, a to ako Deň znárodnenia (od r. 1945).

Tieto významné výročia nám pripomínajú predovšetkým prelomové historické a politické medzníky, ale oživujú nám aj začiatky základov nášho kultúrno-spoločenského rozvoja, ktoré veľmi výrazne a veľmi pozitívne ovplyvnili aj rozvoj celého nášho národného jazyka, osobitne rozvoj spisovnej slovenčiny. Vznik ČSR mal pre ďalšie osudy slovenského národa a jeho národného jazyka rozhodujúci význam.

Pred sedemdesiatimi rokmi, teda rok po Veľkej októbrovej socialistickej revolúcii, vznikol prvý spoločný štát Čechov a Slovákov — Československá republika. Čas zmietol z javiska dejín tisícročnú porobu slovenského ľudu, hrozbou prestala byť aj oficiálna mienka maďarskej šovinistickej buržoázie, že slovenského národa niet. Pre slovenský národ značil tento zvrät národnú záchranu, hoci po r. 1918 sa čoskoro začalo prejavovať isté napätie pod vplyvom unifikačných tendencií z českej strany a diferenciačného úsilia zo strany Slovákov. Začala sa vynárať idea českého buržoázneho myslenia o jednotnom československom národe a o jednom československom jazyku na jednej strane, na druhej strane nacionalistický ľudácky separatizmus, prejavujúci sa vo sfére jazyka ako protičeský purizmus. Tieto protichodné politické, spoločenské a osobitne aj jazykové tendencie ur-

čovali a ohraničovali smerovanie rozvoja slovenského národa i spisovnej slovenčiny najmä prvé dve desaťročia po roku 1918.

Po oslobodení Československa Sovietskou armádou v roku 1945 a najmä po víťazstve pracujúceho ľudu vo februári roku 1948 dostal rozvoj nášho spoločenského a národného života novú dimenziu, určenú ideológiou a národnostnou politikou robotníckej triedy, učením marxizmu-leninizmu. Novú dimenziu dostal i rozvoj nášho národného jazyka a rozvoj spisovnej slovenčiny (o odraze Víťazného februára v dynamike spoločnosti, jazyka a jazykovedy podrobne písal v druhom čísle Slovenskej reči 1988 J. Furdík).

Logickým dôsledkom budovania socializmu a neobyčajného dynamického rozvoja našej spoločnosti vo všetkých sférach jej života bolo uzákonenie československej federácie, a to presne v deň päťdesiateho výročia vzniku Československej republiky 28. októbra 1968. Socialistická skutočnosť a federatívne usporiadanie nášho štátu dali konečnú bodku za niekdajšími peripetiami čechoslovakistického i ľudáckeho postoja k nášmu národnému jazyku i k spisovnej slovenčine. Preto si obidva tieto medzníky v spoločenskom, politickom i hospodárskom živote obidvoch našich národov — vznik Československej republiky, ako aj jej usporiadanie na federatívnom princípe — pripomíname ako výrazné, ak nie rozhodujúce medzníky a zdroje dynamického rozvoja spisovnej slovenčiny, ako začiatok a predpoklad nebývalého rozvoja slovenskej jazykovedy.

Sedemdesiat rokov rozvoja československej štátnosti a dvadsať rokov od riešenia národnostnej otázky vo federatívnom štáte, to je historické obdobie celkového rozvoja vedy a kultúry obidvoch našich národov. V súvislostiach s našim národným a kultúrno-spoločenským rozvojom môžeme o tomto období hovoriť aj ako o období úplného rozvitia slovenčiny na vyspelý, gramaticky i štylisticky diferencovaný, aj vo svojej slovnej zásobe dobre usposobený komunikatívny prostriedok najmä v jej najvyššej forme — v súčasnom spisovnom jazyku, o ktorého kultivovanie sa podľa svojich možností zaslúžil aj náš najstarší jazykovedný časopis Slovenská reč.

Rud

O K
A P

1.
o ko
leži
jeho
rave
skýc
antr
tick
strea
star
neti
mu
post
a so
losti
dia
pok
kaz
byť
rým
1.
šia
san
zac
kej
mei
výc
nos
zo
por
sto
štú
top
sta
ské

Slo

O KONTINUITE STAREJ SLOVENSKEJ A PRASLOVANSKEJ LEXIKY (I)

1. Historických prameňov, ktorých výskum môže poskytnúť dôkazy o kontinuite lexiky starej slovenčiny s praslovanskou lexikou, je viac. Dôležité je napr. štúdium lexiky staroslovienskeho písomníctva, hlavne tej jeho časti, o ktorej sa predpokladá, že jej originály vznikli na Veľkej Morave alebo v Panónii, ďalej je to výskum staršej reziduálnej lexiky slovenských nárečí a napokon výskum lexiky, ktorá je zafixovaná v historickej antroponymii a toponymii. O tom niet sporu, že veľmi dôležité je systematické skúmanie prvých dvoch prameňov, no v našej štúdii pozornosť sústredíme práve na posledný prameň. Pokúsime sa v nej o rekonštrukciu starej lexiky zafixovanej v najstaršej slovenskej toponymii metódami genetickej toponomastiky, čiže najprv budeme identifikovať historickú formu a obsah v starej toponymii zafixovaných slov a potom konfrontačným postupom skúmať ich kontinuitu s lexikou praslovančiny na jednej strane a so starou lexikou slovenčiny, jej nárečí na strane druhej. V tejto súvislosti bude azda dobre upozorniť na to, že výsledky takto zacieleného štúdia majú širší význam. Existencia jazyka, a teda aj jeho lexiky totiž predpokladá existenciu svojho nositeľa — historický etnický subjekt. Preto dôkaz o kontinuite praslovanskej lexiky s najstaršou slovenskou lexikou môže byť súčasne dôkazom aj o genetickom vzťahu medzi praslovanským a starým slovenským etnikom.

1.1. Naším prameňom poznávania starej slovenskej lexiky bude najstaršia toponymia (najmä názvy lokalít, riek a iných prírodných javov) zapísaná v známych zoborských listinách z roku 1111 a 1113, ktoré sa dodnes zachovali v origináloch a ktoré boli nedáno vydané na náležitej heuristickej úrovni. (Pozri CDS I, 1971.) Na starobylosť toponymie v týchto dokumentoch poukazuje jednak to, že sama je nositeľkou starobyklých jazykových javov známych z najstaršej fázy vývinu slovenčiny (napr. výskyt nosoviek, veláry *g* za dnešné *h* a pod.), jednak sám fakt, že jej záznamy sú zo začiatku 12. stor. To všetko umožňuje existenciu živej podoby tejto toponymie datovať do 11. stor. a prirodzene, časť z nej do 10. alebo až do 9. stor. Aby nevzniklo prípadné nedorozumenie, pripomíname, že cieľ tejto štúdie nevyžaduje podrobne skúmať dolnú hranicu existencie skúmanej toponymie, pretože tak čas jej výskytu, ako aj starobylý charakter sú dostačujúcim kritériom na datovanie v nej zafixovanej lexiky do praslovanského obdobia pred 10. alebo 9. stor.

1.2. Už sme naznačili, že z teoreticko-metodologického hľadiska sa budeme opierať o výskumné zásady genetickej toponomastiky. Východiskom týchto zásad je dnes už vo všeobecnosti uznávaná téza, že toponymia vznikla zo slov alebo slovotvorných prostriedkov jestvujúcich už dávno v jazyku etnika, ktoré toponymiu utvorilo, a téza, že vybrané lexikálne prostriedky sa toponymizovali v takej forme i obsahu, aké mali v čase vzniku názvu (osady, rieky atď.). V našom prípade tieto tézy nám dovoľujú stanoviť si základný výskumný postulát. Ak totiž stará skúmaná toponymia v živej podobe jestvovala už v 11. alebo v 10. stor. (v textovej podobe je doložená na začiatku 12. stor.), potom ju právom možno pokladať za nositeľku informácií o historickej lexike, ktorá žila v jazyku praslovanského etnika na Slovensku pred 10. alebo 9. stor.

Iné výskumné aspekty genetickej toponomastiky sú poznačené tým, že geneticko-toponomastické výskumy sú v zásade historické. V našom výskume v zásade uplatňujeme tri aspekty. Z nich veľmi závažný je komparatívny aspekt. Ten umožňuje rekonštruovať formu a obsah slova identifikovaného v starej toponymii na základe komparácie lexikálnych paralel v slovanských jazykoch, pokiaľ sa také paralely v nich zachovali. Osobitne je dôležité porovnávanie s lexikou staroslovienčiny a praslovančiny, pretože umožňuje získať dôkaz o starobylosti slova (jeho stavby, obsahu a pod.), o jeho existencii v 9. storočí a skôr.

Iným dôležitým aspektom nášho postupu je teritoriálny aspekt. Ten zasa vyžaduje rešpektovať pri výskume jazykovozemepisné kritérium, t. j. v našom prípade zo starej slovenskej toponymie získanú lexiku konfrontovať so súčasnou alebo historickou lexikou, ktorá sa nachádza na teritóriu slovenčiny, jej nárečí alebo nárečí susedných slovanských jazykov. Dôležité je najmä to, že pozitívne výsledky takéhoto postupu budú súčasne dôkazom o genetickom vzťahu, resp. o kontinuite nielen medzi starou slovenskou a praslovenskou lexikou, ale aj o kontinuite medzi ich spoločenskými subjektmi, nositeľmi.

Napokon rovnako závažný je aspekt vecnej verifikácie historického obsahu slov získaných zo starej toponymie, pravda, ak je poruke dokumentácia schopná rekonštruovaný obsah overiť (porov. Krajčovič, 1983). Aplikácia tohto postupu dopĺňa predchádzajúce dva. Overuje výsledky ich uplatnenia vo výskume, čím sa zvyšuje reálnosť výsledkov a objektivita celého výskumu.

Pravda, ďalším skúmaním starých slov zafixovaných v toponymii možno získať ďalšie informácie o starej lexike, najmä o jej slovotvornej skladbe, o historických derivačných prostriedkoch a pod. Napríklad v slove *bojbnica* (s dokl. *Boencza* 1113) je informácia o jestvovaní subst. *bojъ*, o jestvovaní adj. *bojъnъ* a derivačného prostriedku *-ica*, resp. *-n-ica*. V identifikovanom

zlože
voda
sme
sme
ných
2.
gene
patsl
notie
o via
tom
vrstv
skali
o ko
o ge
2.
dám
v slo
sú v
pře-
cím
znan
„spo
pred
jazy
-n-il
lektí
dnes
daní
zved
vnút
neut
sivn
min
kral
kolb
z ku
chýk
Vo
kult
pred

zloženom slove *voděradi* (s dokl. *Vvederad* 1113) je informácia o subst. *voda* a súčasne o jestvovaní slovesa *raditi*, prípadne *raděti*. Z týchto príčin sme v našom výskume uplatnili aj postup slovotvornej analýzy a získali sme tak cenné informácie a poznatky o ďalších starých slovách, o zložených slovách a historických derivačných prostriedkoch.

2. Výskum, ktorý sme uskutočnili naznačeným postupom, ukázal, že genetickú kontinuitu lexiky starej slovenčiny a prasloviančiny v jej karpatsko-naddunajskom priestore prezentuje značný počet lexikálnych jednotiek i derivačných prostriedkov. Súčasne sme takto získali informácie o viacerých reáliách i javoch spojených s hospodársko-spoločenským životom našich staroslovanských predkov, o ich jazyku, o ich sociálnom rozvrstvení, o ich kultúre a napokon z aplikácie porovnávacieho aspektu získali sme informácie o tom hlavnom, čo sme si v štúdiu predšavzali zistiť: o kontinuite praslovianskej lexiky s lexikou starej slovenčiny a zároveň aj o genetickom vzťahu jej nositeľov.

2.1. Zo slovotvornej analýzy slov v našom súbore sa napríklad dozvedáme, že postupy pri tvorení slov boli v 9.–10. storočí približne také, aké v slovenčine poznáme dnes. Pochopiteľne, staré slovotvorné prostriedky nie sú vždy totožné s dnešnými. V starom význame sa napr. použila predpona *pře-* (s významom „veľmi, nad mieru“), ďalej predpony *ko-* (so zosilňovacím významom), *po-* (s významom „pri niečom, pozdĺž niečoho“), *o-* (s významom „okolo, skrz-naskrz“), starobylá je predpona *so-* (s významom „spolu, súbežne“), záporná predpona *ne-* a pod. Z nich dnes nejestvuje predpona *ko-*, ktorá však produktivitu stratila vo všetkých slovanských jazykoch. Z prípon sú doložené prípony s činiteľským významom (*-arь, -n-ikъ, -ikъ*), s významom miesta (*-yňa, -ica, -išče*), s obyvateľským a kolektívnym významom (*-jane, -ina*) a pod. Niektoré z použitých prípon dnes nejestvujú (napr. *-ja*). Dobré je doložený aj slovotvorný postup skladaním (napr. *voděradi, dьbokani, polěřeka*). Z nášho súboru sa ďalej dozvedáme, že lexika našich staroslovanských predkov pred 10. stor. bola vnútorne značne členená. V súbore sú napr. slová z expresívneho hľadiska neutrálne (napr. *dьbъ, bukъ, brěstъ, opoka* a i.), ďalej slová s istým expresívnym odtieňom (napr. *kocurъ, mьčєnikъ, koplotъ*), slová so súvekovou terminologickou platnosťou v hospodárskom a spoločenskom živote (napr. *kralъ, čeladъ, otrokъ, věca, tovarьnikъ, gьrньčarъ, ščitarъ, sokolъ*, t. j. *sokolьnikъ*) a i. Napokon sa v ňom odrážajú aj mnohé súvekové reálie a javy z kultúrno-spoločenského života (napr. *kostelъ, mьčєnikъ, pravьnъ*), ba nechýbajú ani súvekové europeizmy (*kostelъ, tovarъ, istьba* a pod.).

Veľa vzácnych informácií o rozličných hospodárskych, spoločenských, kultúrnych a kultových reáliách staroslovanského etnika na okolí Nitry pred 10. stor. možno získať tzv. onymickou textovou interpretáciou slov

z nášho súboru, ktoré sú spojené sémantikou alebo jej štruktúrnymi zložkami istého vecného okruhu. Takto sa možno napr. dozvedieť o činnosti našich staroslovanských predkov, o ich pôsobení na prírodu, o ich práci a jej organizácii, o ich sociálnom rozvrstvení, o kultúre, o ich kultovej orientácii a pod. Tak napr. použité slovesá *trěbiti* (o lese), *raditi*, *kaniti* (pozri heslá v ďalšej časti) poskytujú informácie o práci človeka zameranej na využívanie a kultivovanie prírody, slová *věcati*, *мроченикъ* o činnosti človeka vo verejnom živote, ďalej slová *гърньчаръ*, *щитаръ*, *товарьникъ*, *водѣradi*, *sokolъ*, t. j. *sokolъnikъ*, *мѣchyňa*, *чѣладъ*, *отрокъ* a i. o výrobnnej činnosti a služobníctve, použité slová *гърньсь*, *щитъ*, *мѣхъ*, *товаръ*, *истъба*, *plotъ*, *kostelъ* a i. o výrobkoch a zhotovených objektoch, použité slová *дворъ*, *дворьсь*, *сельце*, *вьсь*, *истъба*, *мѣchyňa*, *трѣбиць*, *ръвище* o typoch osád a o miestach činnosti rozličného druhu, slová *краль*, *чѣладъ*, *отрокъ*, *гърньчаръ*, *щитаръ*, *товарьникъ*, *sokolъ*, t. j. *sokolъnikъ*, *водѣradi*, *дѣbokani*, ale aj slová *дворьсь*, *сельце*, *вьсь*, *жиръ* o sociálnom rozvrstvení a triednom charaktere spoločnosti (*краль*, *чѣладъ*, *отрокъ*, *дворьсь*) a nakoniec použité slová *вѣса*, *правьнь*, *kostelъ*, *мроченикъ*, *божьница* podávajú informácie o dobových spoločenských a kultúrnych (kultových) inštitúciách. Bohaté informácie podávajú slová v našom súbore o prírodnom prostredí činnosti našich staroslovanských predkov, napr. o stromovom poraste (*bukъ*, *дѣбъ*, *брѣстъ*, *ольша*, *тополь*), o nízkom poraste (*глогъ*, *хвѣрастъ*, *тырнь* a i.), o vodách a riekach (*bystrica*, *livina*, *modrъ*, *сѣтеча*, *полѣрѣка* a i.), o reliéfe krajiny (*корьсь*, *краковъ*, *орока*, *пѣськъ*), o živom tvorstve (*кочуръ*, *туръ*, *вълкъ*, *зѣбрь*, *sokolъ*). Ďalší podobný výskum iste prinesie mnohé iné informácie, spresnenia a doplnky.

Pravda, pre riešenie našej problematiky je najdôležitejší poznatok, že takmer každé slovo v našom súbore má príslušný lexikálny ekvivalent v lexike prasloviančiny zistený porovnávacou metódou a súčasne príslušný alebo analogický ekvivalent v lexike slovenčiny alebo jej nárečí. To je dôkaz o tom, že slová v našom súbore sú organickými článkami v kontinuitnej línii vo vývine od praslovanskej lexiky (limitovanej územím širokého okolia Nitry) k lexike slovenčiny a jej nárečí. To znamená, že slová v našom súbore boli súčasťou živej lexiky jazyka našich staroslovanských predkov a súčasne tvorili organickú vrstvu najstaršej lexiky slovenčiny. Z tohto zistenia potom logicky vyplýva, že taký istý genetický vzťah musel byť aj medzi spoločenským nositeľom tejto lexiky, t. j. medzi staroslovanským etnikom v karpatsko-naddunajskom priestore a starým slovenským etnikom.

3. V nasledujúcej časti tejto štúdie poznatky o lexikálnych jednotkách a derivačných prostriedkoch v identifikovanom súbore podávame v dvoch tematických okruhoch. Východiskovým kritériom členenia skúmaných slov

je sémantický obsah „činnosť človeka“, ktorý ďalej členíme podľa jeho základných sémantických zložiek na dva tematické okruhy: na okruhy „sféry činnosti človeka“ a „prostredie činnosti človeka“. Výsledky sa podávajú v dvoch častiach v podobe genetických hesiel (čiže od slova k názvu), ktoré sú v oboch častiach usporiadané abecedne. V záhlaví každého hesla je slovo v praslovanskej forme identifikované zo starého toponyma. Po stručnej gramatickej charakteristike slova v hesle a po jeho rekonštruovanom obsahu (význame) nasleduje historickojazyková a dokumentačná argumentácia s odkazom na pramene a inú odbornú literatúru. Heslo uzatvárajú identifikačné alebo verifikačné údaje, príp. údaje o slovotvornej skladbe a pod. V niektorých prípadoch sa popri základnej interpretácii podáva aj iný výklad ako možný. Pokračovanie štúdie bude obsahovať topogenézu skúmaných slov. Tu bude aj použitá literatúra a skratky.

A. Lexika tematického okruhu „činnosť človeka“

Do tohto tematického okruhu sme zaradili také identifikované slová, ktoré svojim významom poukazujú priamo alebo len jeho sémantickou zložkou na činnosť človeka. Ide najmä o činnosť vo sfére hospodárskej (výrobnej, služobnej, prírodno-exploatačnej a pod.), spoločenskej, kultúrnej, kultovej, vojenskej atď. Na lepšiu orientáciu sú slová, ktoré pomenúvajú reálie patriace do tematického okruhu A aj B (napr. *чъмель* – surovina i rastlina), v okruhu B označené hviezdičkou.

бoйъница, -ě, f. „miesto pre bojové alebo strážne posádky; miesto sporov, bojov“, z adj. *bojъnъ* (porov. stpoľ. *bojny*, stč. *bojný*, *bojen*, sch. *bojan*, SP I, 300) a sufiku miesta -ica • villa *Boencza* 1113, CDSI I, 65 (*Bajanch* 1275, *Boyna* 1295, VSO I, 179), dnes Bojnicky, okr. Trnava; *Bajmuz* 1113, CDSI I, 66 (*Boynicze* 1773, VSO I, 177), dnes Bojnica, okr. Prievidza. Okrem slova *bojъница* doložené je subst. *bojъ* (v slov. dodnes), adj. *bojъnъ* a deriv. prostriedok -ica.

бoрьчaнe, nom. pl. obyvateľského mena, od *боръчъ* „kto vedie boj, spor, bojovník“, v slov. porov. *boritъ* niečo, už v stsl. *боръчъ* „bojovník, bellator“, SJSt I, 4, 137, podrobne SP I, 337 • villa *Borscan* 1113, CDSI I, 66, dnes Borčany, okr. Topoľčany. Iný výklad (od *боръкъ* „borovicový lesík, malý les vôbec“) v nasledujúcej časti. — Možnosť výkladu v tomto hesle podporuje fakt, že v susedstve bolo strážne stanovište Pečenehov (dnes Pečeňany s dokl. *Besenyev* 1323, VSO II, 378). Podľa tohto výkladu doložené by bolo subst. *боръчъ* vo význame „bojovník alebo kto vedie spor“, sufik -ъ a -jane.

чеľaдъ, -i, f. pôvodne „rod, rodina“, tak v psl. i stsl. SP I, 133, neskôr „rodina spolu so služobníctvom, rodina v službe na feudálnom dvorci“, SP II, 133–134 (stč. *čeled* „rod, rodina, služba patriaca do rodiny“, stsch. „rodina spolu so služobníctvom“, strus. „služba, nevoľníci, dvorania“, Vas. I, 330, Trub. Rem., 150 n), v slov. dnes arch. *čeľaď* „rodina, rod, ale aj hospodárske robotníctvo, služob-

níctvo vôbec“, SSJ I, 196–197 • villa *Scalad* 1113, CDSI I, 67, dnes obec nejestvuje (podľa CDSI I, 420 bola na sv. od Nitry); villa *Scala* 1113 (miesto *Scalad*) CDSI I, 66 (*Chalad* 1232, VSO I, 284), dnes Čeladnice, okr. Nitra. – Slovo prevzala aj stará maďarčina, porov. stmaď. *család* „rodina, rodina so služobníctvom“ (Kn. I, 1, 119–120). Možno tu teda predpokladať paralelné pomenovanie služobníckej osady, t. j. zo strany domáceho slovenského etnika i zo strany staromaďarského etnika (rozumie sa prevzatým slovom).

дворъ съ, -а, m., demin. od *dvorъ* „menší hospodársky dvor, panská rezidencia“, v slov. arch. „hospodárstvo, gazdovstvo“, SSJ I, 356 (rus. *dvorec* „panský palác“, Vas. I, 489, sch. *dvorac* „palác, vladárov stan“, Skok I, 465–466) • villa *Dorz* 1113, CDSI I, 79 (*Vdworc* 1211, CDSI I, 133), dnes obec nejestvuje (podľa CDSI I, 381 bola v blízkosti Šale v okr. Galanta). Doložené je subst. *dvorъ* vo význame „hospodársky dvor s budovami a humnom, feudálny majetok“ (k tomu Krajč. JŠ 18, s. 44) a demin. sufix -ъсь.

дубокъ а ни, nom. pl., zložené z *дубъ* „dub, Quercus“ a *kaniti* (viac v hesle *kaniti*) „tí, čo majú na starosti získavať dubové drevo, kladý (na zrubové stavby, mosty a pod.)“ • villa *Debokan* 1113, CDSI I, 66 (miesto *Dubokan*, porov. *Dubokan* 1249/tr. 1410, CDSI I, 67 v pozn. 89), dnes obec nejestvuje (podľa CDSI I, 379 bola v oblasti Topoľčian). Doložené je subst. *дубъ* a sloveso *kaniti* (p. heslo).

гранъ ъ, -i, f., pozri heslo *pogranъ*

гъръньчагъ ъ, -а, m. „hrnčiar, figulus,; už v stsl. *гъръньчагъ* „figulus“, SJSt I, 8, 440, slov. *hrnčiar*, pôvodne celoslovan., dnes poľ. *zdup*, sch. a sln. *lončar*, podrobne Trub. Rem., 212–214 • villa *Grincha* 1113 (miesto *Grinchar*), CDSI I, 67 (*Gerench* 1344, VSO I, 304), dnes Hrnčiarovce, časť Nitry (k názvom tohto typu porov. Krajč. ES 12–13, s. 41–46). Doložené je subst. *гърънь* „hrniec“ a činit. sufix -агъ.

истъбъница ъ, -ě, f., od adj. *istъбънъ* -a suf. miesta -ica „miesto spevnené zrubmi alebo vybavené zrubovými (strážnymi) stavbami“, teda Istobenica „rieka s brehmi spevnenými zrubmi alebo vybavenými zrubovými (strážnymi) stavbami (t. j. strážená panskými rybármi)“ • fluvius *Istobenize* 1113, CDSI I, 66 (*Ztebnýche* 1246/tr., ŠmVd, 90), asi dnešná Trebianka, prítok hornej Nitry (takto ŠmVd, 339). Okrem adj. *istъбънъ* -a doložené je aj slovo *istъba* v starom význame „zrubová stavba (strážna, vodná, hospodárska)“ (v stsl. *istъba* „izba, cubiculum“, SJSt. I, 14, 825, slov. nár. *istebna* „komôrka“ Kál., 212, resp. izba, v stčes. *jistba* „miestnosť v dome, časť mostnej stavby, štvorstenný zrub“ atď., Mch. 230) a sufix miesta -ica (v názve mohol mať však iba funkciu hydronymickú).

чъмелъ а не, nom. pl. obyvateľského mena zo subst. *чъмелъ* a suf. -jane „obyvatelia, ktorí pestujú a spracúvajú chmeľ“, možné aj „obyvatelia, ktorí bývajú pri poliach divého chmeľu“ (takto v 2. časti) • villa *Kimelan* 1113, CDSI I, 65 (*Hymelen* 1379, VSO III, 18), dnes obec nejestvuje (podľa CDSI I, 396 asi dnešné Selice v okr. Galanta). Doložené je teda aj subst. *чъмелъ* a obyv. sufix -jane.

kaniti ъ, inf., i-téma, pôvodne „upriamovať sa na niekoho, na niečo, starať sa o niečo, o niekoho (namijerovať sa, Skok II, 34)“ alebo „uspokojovať niekoho niečím“ (takto Mch., 239 v hes. *kaniti* sě), dnes najmä v jslovan. (sch. *kaniti*, bulh. *kanja* „pozývať, ponúkať, prosiť“, podľa Skoka *kaniti* súvisí s *konati*): pozri heslo *дубокани*;

коплотъ ъ, -а, m. zložené zo zosilňujúcej predpony *ko-* a subst. *plotъ* „pletené oplotenie“, teda *koplotъ* „zosilnené oplatenie (nástrahami, strážami a pod.)“;

v slov. predpona *ko-* je v slovách *kostrnka*, *kostrbatý* a i., p. Mch., 263; k etym. *plotъ* Mch., 459 • villa *Locuplot* 1113, CDSI I, 66 (potom už len forma *Koplot*, porov. *Koplat*, 1185/tr., CDSI I, 92, *Koploth* 1275, VSO II, 53), dnes Koplotovce, okr. Trnava. — Najstarší doklad *Locuplot* je izolovaný, preto je možné, že je to iba latinizovaná podoba živého názvu *Koplot* výrazom *locus*. Možný je však aj dvojtvar *Koplot/Lukoplot* (p. heslo *lqkplotъ*). Hneď v susedstve sú starobylé názvy so základom *otrokъ* (p. heslo) a stmaď. *vásár „trh“* (*Vascard* 1156, CDSI I, 79). Ide tu teda o nejakú trestnú alebo záchytnú inštitúciu, ktorá musela byť ohradená a strážená. To bola iste motivácia aj vzniku názvu *Koplot-* alebo *Lu-koplot-*.

k o s t e ľ a n e, nom. pl. obyvateľského mena utvoreného od *kostelъ* a obyv. sufixom *-jane* s významom „obyvatelia bývajúci pri stredisku kresťanského kultu alebo diecézy“ • villa *Custolen* 1113, CDSI I, 66 (podľa CDSI I, 399 dnes obec nejestvuje, bola niekde pri Seredi, okr. Galanta); villa *Costelan* 1113, CDSI I, 66 (*Koztulan* 1253, VSO II, 55), dnes Kostolany pod Tribečom, okr. Nitra. Obyvateľské meno dokladá lexikálnu jednotku *kostelъ* s významom „stredisko kresťanského kultu s diecézou“ (porov. stsl. *kostelъ* „hrad, diecéza, ecclesia“ SJSt II, 5, 55, ešte aj v stčes. *kostel* „kostol i diecéza“, strus. *kostel* „veža i kostol“, podrobne Mch., 281) a obyv. sufix *-jane*.

k r a ľ, -a, m. „kráľ, panovník“, už v stsl. *kralъ* „kráľ, vládár, rex“, SJSt II, 15, 59, slov. i celoslovan., ZVZS, 178 • villa *Crali* 1113, CDSI I, 65 (villa *Regis* 1332, *Kralowa* 1808, VSO II, 89), dnes Kráľová nad Váhom, okr. Galanta. — Slovo *kralъ* prevzala stará maďarčina (Kn. I, 1, 268–269, dnes *király*), preto názov môže byť starý slovensko-maďarský paralelizmus. Záznam *Crali* možno čítať aj *krali*, teda *Krali brod*, t. j. kráľov brod (psl. *kralъjъ*, resp. *korlъjъ*). Pôvodná osada bola totiž pri dôležitom brode cez Váh.

k r o p ' a, -ě, f. (z psł. *krōp-ja*) najskôr „malá pevnosťka, malý obranný objekt“, v stsl. len *krōpъ* „malý“, ale v poľ. *krępy* „pevný“, SE, 267, sem aj rus. *krupnyj*, sch. *krupan*, Skok II, 215, v slov. ani v čes. nie je slovo doložené • villa *Crumpa* 1113, CDSI I, 66 (*Crumpa* 1249/tr., CDSI I, 66, *Kurumpa* 1299, VSO I, 429–430), dnes Dolná a Horná Krupá, okr. Trnava. — Záznam zachováva nosovku *o*, t. j. prevzali ho stmaď. kmene na zač. 10. stor. To by potvrdzovalo reálnosť významovej rekonštrukcie slova.

l q k o p l o t y, nom. pl., m. množné od *lqka* „nástraha“ (stsl. *lqka* „nástraha, leš“, SJSt II, 17, 170–171, v slov. len *sluka* zo *slqka*, takto Mch., 331, 558) a *plotъ* (p. hes. *koplotъ*). — Alternatívny výklad ku *koplot-* (p. hes.). Vzhľadom na to, že v blízkosti bola trestná alebo záchytná inštitúcia (viac v hesle *koplotъ*), časť *lqk-* dala by sa interpretovať aj ako psł. *lqkъ* „luk (ako zbraň)“ Niekedy sa táto časť spája s *lqk-* vo význame „zakrivený, okrúhly“ (tak SJ II, 341).

m ě c h y ň a, -ě, f. „miesto spracúvania a skladovania kožík ulovenej zveri“, od *měchъ*, pôvodne „zvieracia koža, kožušina“ (podrobne Trub. Rem., 377) a sufixu miesta *-yňa* • villa *Mechina* 1113, CDSI I, 67 (*Mechymen* 1614, VSO II, 403), dnes Mechenice, časť obce Podhorany, okr. Nitra. — Hneď v susedstve bola osada Sokol-, t. j. osada sokolníkov (p. hes. *sokolъ*). To podporuje rekonštrukciu obsahu slova *měchyňa* i *měchъ*.

m o č e n i k ъ, -a m. „mučeník, martýr“, stsl. *mōčēnikъ* „martyrius“, SJSt III, 19, 271–272, v slov. *mučeník* (najbližšie mu je sch. *mučēnik*, v čes. *mučedník* z *mučedlník*, Mch., 382 • villa *Mussenic* 1113, CDSI I, 65 (*Muchynic* 1267, VSO II, 41), dnes Sládečkovce, okr. Nitra (predtým Mučeníky, maď. Mocsonok,

a to zo starého slovenského Mučeníky, Kn. AECO IV, 298). — V prepise listiny z roku 1111 s dátumom 14. febr. 1414 sa dodáva „capellam in Mussenik sancti Clementis“ (CDSI I, 64, pozn. 68). Vznik názvu bol teda najpravdepodobnejšie motivovaný kultom sv. Klimenta patróna byzantskej misie na Veľkej Morave (k tomu SJ II, 346, resp. SR, 9, 44–46). Okrem *mŕčenikъ* názov dokladá slová *mŕka*, adj. *mŕčenъ* a sufix *-ikъ*, prípadne *-n-ikъ*.

novakъ, -a, m. „kto bol v obci nový, nový prisídlenec“, od odj. *novъ* a sufixu *-akъ*, v češ. *novak* „nový usadlík“, Mch., 402, sch. *novak* „prisídlenec“, ale aj „sedliak“, Skok II, 526 • villa *Nouac* 1113, CDSI I, 66 (*Nowaky* 1383, VSO I, 326), dnes Nováky, okr. Prievidza. Názov súčasne dokladá adj. *novъ* a sufix *-akъ*.

ostrovъ, -a, m. „pevnina obtekaná vodou alebo obklúčená stojatou vodou (močiarom a pod.)“, v stsl. v stredoveku slovo *ostrov* malo aj význam „vodná umelá prekážka pre povozy súvisiaca s vyberaním mýta“ (porov. *clausura ostrow*, 1358, ŠmVd, 76) • villa *Stro* 1113, CDSI I, 66 (*Ostro* 1335, VSO II, 360), dnes Ostrov, okr. Trnava. — Obec ležala v blízkosti brodu cez Váh, ktorý bol strážený (p. heslo *krakovъ* v ďalšej časti). Hneď v susedstve je názov so základom *rvъišče* „miesto rozryté jamami (ako prekážka)“ (p. hes.). To všetko svedčí, že slovo sa stalo názvom vo význame „umelá prekážka pre povozy“.

otrokъ, -a, m. „kto nemá právo rokovať, zúčastniť sa na verejných zhromaždeniach, potrestaný, služobník, nedospelý“, stsl. *otrokъ* „dieťa, chlapec, sluha“, SJSt II, 24, 584, v slov. hist., resp. expr. „sluha na ťažké práce“, celoslovan., Mch., 432, k etym. Trub. Id., 46 • villa *Adratic* 1113, CDSI I, 66 (forma latinizovaná koreňom *adrad-*, no už roku 1156 je dokl. *Otroc* CDSI I, 79), dnes Horné a Dolné Otrokovce, okr. Trnava. — V bezprostrednej blízkosti sú názvy so základom a stmaď. *vásár* „trh“, t. j. ide tu o stopy starej trestnej alebo záchytnej inštitúcie (p. hes. *koplotъ*, *lŕkoplotъ*).

plotъ, -a, m. „pletený plot (z prútia alebo halúzia poprepletaného okolo kolov)“, Mch., 459 (p. hes. *koplotъ*, *lŕkoplotъ*).

pogranъ, -i, f. alebo *pogranъje*, -a, n. „pomedzie v uhle hraníc“ od *granъ* „okraj, uhol“ (porov. poľ. *grań* „okraj, uhol“, ukr. *hran'* „okraj, uhol, hrana“, v slov. a češ. *hrana*, Mch., 182) a prefix *po-* so starým významom „pri, pozdĺž“, Mch., 465 (v hes. *po-*, 4) • villa *Pogran* 1113, CDSI I, 67 (vineas *Pagran* 1218, CDSI I, 118, 180), dnes Pohranice, okr. Nitra. — V staršom období osada sa nachádzala v hraničnej oblasti nitrianskej diecézy (k tomu St., SJ II, 352 s liter.). Doklad *vineas Pagran* 1218 umožňuje základ spájať aj s psl. *granъ* „rétva, vetva, strapec“ p. Mch., 182 (mor. *hraň* „vetva“, dluz. *graň* „úponka, hrozno“, *grana* „hrozno“). Napokon možné je, že v základe názvu je *graň* „upravená kopa dreva (ako hranica)“, dnes v slov. *hranica*, čes. *hranice*, Mch., 182–183.

pravъno, adj., najskôr „to, čo je vpredu pri rovnej ceste“, teda od psl. *pravъ* „rovný, priamy v smere“, Mch., 481 a adj. sufixu *-ъno*, ale možné aj od psl. *pravo* „priamosť (v konaní), spravodlivosť“, Mch., 481, t. j. *pravъno* „to, čo sa neprieči právu, spravodlivosti“ • villa *Prauna* 1113, CDSI I, 66 (*Prauna* 1279, VSO II, 56), dnes Slovenské Pravno, okr. Martin. — Prvý výklad podporuje skutočnosť, že obec ležala pri dôležitej komunikácii, druhý výklad by naznačoval, že v obci bola inštitúcia „spravodlivosti, práva“, alebo že obec viedla spravodlivý spor.

raditi, inf. *i-téma*, možné *raděti*, inf. *ě-téma* „mať starosť s niečím,

o niečo; venovať sa, pracovať v prospech niekoho, niečo“, stsl. *raditi* i *roditi* „starať sa“, *rasti* (z *rad-ti*) „zadovažovať, zaopatrováť niečo“, strus. *radet* „t. v.“, sch. *raditi* „pracovať (starať sa pracou)“, Vas. III, 430, k tomu Trub. Id., 151, v slov. sú len stopy (porov. *lichoradka* „studená zimnica“, Kál. 308, čiže *lich* „zlo“ a *rad-* „robiť, konať“). Mch., 515 uvádza stč. *roditi*, resp. *neroditi* „nechcieť, nechť urobiť“ (*raditi* spája s psl. adj. *radъ*, *rada*, *rado*), p. heslo *voděradi*;

ръвище, -a, n. „miesto rozryté jamami (ako prekážka)“, od *ръвати* „vytrhávať porast s koreňmi (tým rozrývať zem)“, príbuzné je *ryti* „rozrývať (o zemi)“, Mch., 526, porov. slov. *vyrvat* „s námahou vytrhnúť“, sufixom miesta -išče. — Tu najskôr jamami alebo priekopami urobená prekážka na zastavovanie povozov v súvislosti s vyberaním mýta. Hneď v susedstve je názov Ostrov (p. hes. *ostrovъ*) a boli tu aj Stráže (p. hes. *krakovъ* v 2. časti). Okrem slova *ръвище* doložené je aj *ръвати* a deriv. prostriedok -išče.

селъчане, nom. pl. obyvateľstvo mena „obyvatelia bývajúci vo vzdialenejšej menšej poľnohospodárskej usadlosti (s humnami a poľami)“, od *selъce*, demin. od *selo* „usadlosť s humnami, poľami, menší hospodársky dvor“, Vas. III. 956 (už v stsl. strus., v stčes. bolo *sedlo*), v slov. nár. *selo* „hospodárska usadlosť, dvor, orná zem“, k tomu Dor. 20, 37, obyv. sufixom -jane • villa *Celsan* 1113, CDS I, 66 (*Scelchan* 1245, VSO III, 67–68), dnes Solčianky, okr. Topoľčany. — Záznam je latinizovaný zrejme výrazom *celsus* (porov. záznamy *Debokan*, *Honor* atď.).

сokolъ, -a, m. „sokol, Falcus; skrotený dravý vták vycvičený na lov menšej zveri“, stsl. *sokolъ* „dravec sokol, falcus“, slov. i celoslovan. ZVSZ, 399 • villa *Zocol* 1113, CDS I, 66; dnes nejestvuje (podľa CDS I, 435 bola niekde pri Koliňanoch v okr. Nitra). — Pomenovanie osady má tu charakter onymickej metonymie. Motiváciou bolo totiž to, že v nej bývali sokolníci, t.j. opatrovníci a cvičiteľia sokolov určených na panský lov. Neďaleko bola Měchyňa, čiže názov utvorený od psl. *měchъ* „kožka, kožušina (z ulovenej zveri)“, p. heslo *měchyňa*.

ščitarъ, -a, m. „zhotovovateľ štítov, štitár“, od *ščitъ* „obránná zbraň, štít“, celoslovan. ZVSZ, 343, činiteľským sufixom -arъ • villa *Scitar* 1113, CDS I, 66 (*Sytar* 1113, CDS I, 67), dnes Dolné Štitáre, okr. Nitra. — Na okolí boli názvy so základom *гърънъчаръ*, *sokol-*, *měchyňa*, *čeladъ*, *товаръникъ* a i. Okrem slova *ščitarъ* doložené je aj slovo *ščitъ* a sufix -arъ.

товаръникъ, -a, m. „kto pracuje s bremenami, nákladmi tovaru, stráži ho“ alebo „kto sa stará o prepravu tovaru, nákladu a pod.“, od *товаръ* „náklad, tovar (určený na výmenu)“, celoslovan. (stsl. *товаръ* „tovar, náklad, onus, merx, ukr. *товар* „tovar, dobytok“, sch., sln. *товор* „náklad, bremeno“ Mch. 648) a sufixu -n-ikъ; dnešné slov. *továrnik* „majiteľ továrne“ je slovo nové; so starého slovan. *товаръникъ* je maď. *tárnok* s hist. významom „spravca pokladnice, tavernicus magister“ (Kn. I, 2, 767–769, tu sa za slovan. pokladá leň sufix -nik). • villa *Tavvarnic* 1113, CDS I, 67, dnes nejestvuje (podľa CDS I, 426 osady sa nachádzali v blízkosti Surian v okr. Nové Zámky). — Názov pravdepodobne patrí medzi staré slovanské služobnícke názvy na okolí Nitry (pozri heslá *гърънъчаръ*, *ščitarъ*, *sokolъ* a i.). Súčasne sú doložené slová *товаръ*, adj. *товаръn-* a deriv. prostriedok -ikъ, prípadne -n-ikъ.

тřebиць, -a, m. „čistená hora, les, ktorému sa venuje starostlivosť“ od *тřebити* „čistiť les, odpočínuté role od krovia, buriny; získavať pôdu odstraňovaním

lesa, krovia a pod.“ (porov. stsl. *trěbiti* „čistiť“, poľ. *trzebić* „vytínať les“, ukr. *terebyty* „vysekávať les“, sch. *trebezina* „rúbanisko“ atď., Mch., 657) sufixom *-ičь* (porov. Holíč) • silva *Trebisc* 1113, CDS I, 65, dnes Tríbeč, názov pohoria pri Nitre (*-eč* asi vplyvom maď. *Terebecs*). – Názov môže byť oronymickým derivátom, ale bezpochyby dokladá sloveso *trěbiti* s významom „čistiť les“ a sufix *-čь*, prípadne *-ičь*.

trenьčинъ, *-a*, *-o*, adj. „to, čo je z osekaných kmeňov, klád, dosák“, t.j. *trenьčинъ gradъ* „drevený hrad, hrad z osekaných kmeňov, klád, dosák a pod.“, od *trenьc-* alebo *trenьk-*, a to od part. pas. *trenь* slovesa *trěti* so starým významom „rezať, sekať, trieť“, k tomu Ond. JČ, 18–26 (porov. mor. *třiti prkna* „rezať“, resp. *třenica i dřenica* „doska, otesaný kmeň“, podobne v stčes. *třenica*, Mch., 658–659, v slov. nár. *trenica* „doska“ Kál., 721) • in civitate *Treinchen* 1111, CDS I, 63, ville *Trenciniensis* 1113, CDS I, 66 (castrum de *Trenchin* 1193/tr. 1278, CDS I, 95), dnes Trenčín, mesto i hrad. – Možno vyjsť aj z adj. *trenьčьнъ*, z neho by bolo *trenčьnъ* (porov. dokl. *Treinchen*). Ale nemožno celkom vylúčiť ani to, že v základe je adj. *trьнъчьнъ* od *trьнъка* „divo rastúce trnie, *Prunus spinosa*“, Mch., 652 (bola by to prirodzená ochrana hradu, porov. názov *Glogovec* v hes. *glogъ* v 2. časti). No formy *Trnčьnъ* alebo *Trnčинъ* nie sú dobre doložené (azda záznam *Trinchen* CDS I, 428 ?).

vě c a, *-ě*, f. „zhromaždenie ľudu na prerokovávanie záležitostí, sporov obcí, krajov a pod., miesto takých zhromaždení“, od koreňa *vět-* (bol v slovese *větiti* „hovoriť na snemovaní ľudu, slávnostne sľubovať verejne pred zhromaždením, radou“ známom už v stsl. SJSt I, 7), v slov. najbližšie je *vetitъ*, v nár. *obecat* „sľubovať“, sch. *večati* „radiť sa“ atď., Mch., 687; sufixom *-ja* (už v stsl. *věšte* „porada, consilium“, stčes. *věce* „rada, synoda“, strus. *veče* „ľudové zhromaždenie (v starom Novgorode)“, Vas. I, 308 • villa *Veza* 1113, CDS I, 65 (*Veza* 1111, CDS I, 64), dnes Veča, časť Šale, okr. Galanta. – V listine *z = c* (porov. *Istobenize*, *Golguz*, t.j. *Istobenica*, *Glogovec*). Dnešné znenie *Veča* je z maď. *Vecse*, a tu *-č-* za stsl. *ć* (stará maď. v 10. stor. nemala *ć* a substituovala ho hláskami *t* alebo *č*). Okrem slova *věca* doložené je aj sloveso *větiti* a sufix *-ja*.

vodě r a d i, nom. pl., m. „tí, čo sa starajú alebo sa majú starať o vodu (staváť hrádze, upravovať toky, zabezpečovať pitnú vodu a pod.), t. j. služobníci, aquarii“, od *voda* a *raditi* alebo *raděti* (p. heslo) • villa *Vvederad* 1113, CDS I, 66, dnes Voderady, časť Drahoviec, okr. Trnava. – Význam „služobníci, aquarii“ je doložený v českej listine z roku 1088/tr. o Voderadoch v Čechách (porov. *Voderadeh terra ad duo aratra cum ministerialibus aquariis*; o tom Krajč., SN IV, 353).

vь sь č a n e, nom. pl. obyvateľského mena „tí, čo bývajú v malej poľnohospodárskej osade (vo veľkorodine alebo príbuzenstve)“, *vь sь k a*, a to od *vь sь* „malá osada obývaná veľkorodinou alebo príbuznými“, v slov. *ves*, arch., SSJ V, 71, celoslovan. ZVSZ, 492 (poľ. a dluž. *wies* „zem“), viac Mch. 684 • villa *Vvesscan* 1113, CDS I, 66, dnes nejestvuje (podľa CDS I, 431 ležala na sever od Kláštora pod Znievom v okr. Martin). Obyvateľské meno *vь sь č a n e* dokladá subst. *vь sь*, demin. *vь sь k a* a deriv. prostriedky *-ka* a *-jane*.

ž i r ь, *-a*, m. „výživné krmivo, pastva (bukvice, žalude, výdatná tráva a pod.)“, už v stsl. *žirь*, Cej. 31, 37, v slov. dodnes *žir* „mastnota, tuk“, ale aj „pastva na žaludoch alebo bukviciach“, *žirny* „veľmi úrodný, výživný“, SSJ V, 806–807, celoslovan. ZVSZ, 515 (jslovan. „krmivo“ p. Mch., 728) • in *Sire* 1113, CDS I,

66 (*Syra* 1349, VSO III, 392), dnes Žirany, okr. Nitra. — Toponymické využitie slova naznačuje, že v lokalite a na jej okolí sa venovali rozšírenému chovu domácej zveri, najmä ošípaných.

(Pokračovanie v budúcom čísle.)

Klára Buzássyová

JAZYK V ROMÁNE A. BEDNÁRA AKO SME SUŠILI BIELIZEŇ (Sociolingvistický príspevok ku skúmaniu postojov k jazyku)

Cieľom tejto štúdie je prehlbenejší pohľad na jazyk románu *Ako sme sušili bielizeň*, a to z aspektu, ktorý pri globálnom literárnokritickom hodnotení diela (Hochel, 1986; Števček, 1986) ostal nepovšimnutý. Jazyk v tomto románe nie je totiž len nástrojom či materiálom (súčasťou formy), ktorá spisovateľovi slúži na vyjadrenie istého obsahu, témy, lež je priamo aj súčasťou tematickej zložky diela. V rámci súhrnného satirického zobrazovania našej súčasnej spoločnosti obracia A. Bednár svoj kritický osten nielen proti negatívnym javom našej súčasnosti, ako je ľahostajnosť k devastácii životného prostredia, konzumnosť, pokrivené medziľudské vzťahy najmä vo vzťahoch rodičov a detí, teda v mikroštruktúre rodiny, ale do značnej miery aj voči jazyku. Podobne ako životné prostredie a morálka aj jazyk podľa neho podľahol nežiadúcim zmenám. Slúži nielen na dorozumievanie, ale aj na zahmlievanie skutočného stavu vecí, odrážajú sa v ňom rozličné trendy a podobne.

Opakovanými, explicitne vyjadrovanými postojmi autora k jazyku, k rozličným výrazovým prostriedkom i vyjadrovacím manieram sa román *Ako sme sušili bielizeň* stal zaujímavým aj pre sociolingvistické bádanie. Treba pritom zdôrazniť, že Bednárovi často kritické postoje, poznámky, komentáre k rozličným novším výrazom nie sú v tomto diele čímsi navyše. Sú inherentnou súčasťou autorovho štýlu, ktorý chápeme v zhode s F. Mikom (1973) ako jednotu témy a jazykového materiálu (postihnuteľnú pomocou výrazových kategórií). Poznámky a komentáre vyslovené autorom „na adresu reči“, dorozumievacieho kódu, majúce teda v texte metajazykovú funkciu, dokazujú, že v tomto románe sa metajazyková a poetická (estetická) funkcia jazyka využívajú príznakovo (k týmto, ako aj k ďalším funkciám jazyka v jednotlivých komunikačných aktoch porov. Jakobson, 1986; Vaňko, 1985).

Keďže sa nestáva často, že by spisovateľ v beletristickom diele vyslovoval ironicky podfarbené kritické poznámky na jazyk (a teda i na svoj pracovný nástroj), oprávnené sa vynára otázka, či takýto osihotený prípad môže reprezentovať niečo, čo má širšiu platnosť, niečo, čo sa dotýka vzťahu jazyka a spoločnosti, a je teda sociolingvisticky skutočne zaujímavé. Veď ide o postoje a názory jednotlivca, i keď ním je uznávaný spisovateľ. Jeho postoje a názory sú subjektívne, a môžu byť aj subjektivistické. Preto nás budú zaujímať postoje A. Bednára k jazyku, k jednotlivým jazykovým javom nielen samy osebe, ale najmä z hľadiska toho, do akej miery signalizujú zhodnosť, ale aj nezhody medzi individuálnym jazykovým vedomím a tým, čo je súčasťou spoločenského jazykového vedomia (jazykového vedomia reprezentovaného celou spoločnosťou, príp. istými skupinami používateľov jazyka). Inými slovami, budeme si všímať, do akej miery A. Bednár zaujíma istý postoj k jazykovým javom, ktoré sú podľa lingvistických výskumov výsledkom objektívne zistených novších vývinových tendencií. Ďalej budeme pozorovať, do akej miery pranieruje javy, ktoré sa aj všeobecnejšie hodnotia ako klišéovité, poklesnuté (autorov kritický postoj k nim je stotožniteľný prinajmenšom s názorom ľudí, ktorí profesionálne pracujú s jazykom, reprezentuje teda aj istý skupinový názor, resp. názory viacerých skupín). A napokon nás budú zaujímať aj autorove individuálne postoje.

Ako metódu na lepšie odlišenie toho, čo sa z postojov A. Bednára k jazykovým javom javí ako prejav individuálneho jazykového vedomia a čo reprezentuje zároveň spoločenské jazykové vedomie (t. j. má širší ako individuálny charakter), použijeme pojem sociálna rola, ktorý v rámci teórie osobnosti uplatňuje sovietska sociológia a sociolingvistika (Krečmar, 1970; Švejcer — Nikoľskij, 1978). Sociálna rola jestvuje na troch úrovniach: ako rolová preskripcia sa vzťahuje na sféru spoločenského, resp. skupinového vedomia, ako interiorizovaná rola je kategóriou individuálneho vedomia — charakterizuje vedomie osobnosti v situačnom pláne, z hľadiska vzťahu osobnosti k rečovým preskripciam, ako rečové správanie je súvzťažná aj s reálnym sociálnym konaním. Táto trojúrovňová existencia sociálnej roly osobnosti je do istej miery analogická s tromi druhmi spoločenských vzorov, ktoré sa rozlišujú v poľskej sociológii kultúry a ktoré W. Pisarek (1977) odporúča aplikovať v teórii a praxi jazykovej kultúry a pri sociolingvistických výskumoch (porov. aj Kłosowska, 1969). S pojmom spoločenské vzory sa narába pri hodnotení správania a postojov ľudí (možno ich uplatňovať aj pri postojoch a správaní v oblasti používania jazyka). Rozlišujú sa 1. vzory uznávané danou spoločnosťou za jej vlastné (osvojené) — analógom je interiorizovaná rola, 2. vzory propagované v danej spoločnosti ako jej vlastné, čiže vzory, modely správania (porov. analogický pojem rolová preskripcia), 3. vzory skutočne praktizované príslušníkmi danej spoločnosti (analógom je reálne rečové správanie). Spomenutým sociolingvistickým triedeniam

je do istej miery príbuzné rozlišovanie naivného a teoretického jazykového vedomia nemeckej lingvistky Schliebenovej-Langeovej (1987).

Pokusíme sa tieto teoretické pojmy uplatniť pri našom pokuse o sociolingvistickú analýzu Bednárovho románu najmä na určenie toho, v čom sa autorovo individuálne vedomie (manifestované postojmi k rozličným jazykovým javom) zhoduje a v čom sa nestotožňuje s propagovanými vzormi rečového správania, t. j. s rolovou preskripciou (určovanou v prvej inštancii jazykovedcami, v druhej inštancii vydavateľskými redaktormi, resp. vydavateľskými úzmi), príp. ako je príslušná preskripcia u autora interiorizovaná, osvojená. Cieľom našej metódy je zisťovať, čo v objektívnej realite, teda v ontológii jazykovej komunikácie mohlo podmieniť postoje A. Bednára k jazyku.

Všetky explicitne vyjadrované postoje k jazyku, ale aj všetky implicitné postoje, ktoré možno vidieť v tom, ako A. Bednár pracuje s jazykom vôbec, v tom, ako vyberá a kombinuje lexikálne jednotky a najmä ako využíva synonymiu a antonymiu (porov. jakobsonovské faktory selekcia a kombinácia) sú podľa nášho názoru podmienené generačne. Sú pohľadom autora, príslušníka staršej generácie, na inovácie, ktoré do jazyka vniesli iné (mladšie) generácie používateľov slovenčiny. Autor tieto inovácie registruje, ale viaceré z nich sú mu cudzie, vyvolávajú v ňom spravidla nepriaznivé emócie. Ich fungovanie v jazyku autor kompenzuje tým, že v reči svojich postáv pripamätáva čitateľom množstvo slov, resp. slovných významov zo staršej vrstvy slovnej zásoby, napr. názvy starších reálií, nárečové, resp. regionálne výrazy, ktoré dnes už vypadli, alebo vypadávajú zo súčasnej slovnej zásoby, dostali sa na jej okraj. Viaceré takéto slová sú súčasťou autorovho idiolektu, sú indikátormi idiolektickosti výrazu, ale manifestujú sa nimi aj iné výrazové kategórie zo subjektívneho, resp. zážitkového bloku — expresívnosť (v podobe narušania lexikálnych konvencií), markantnosť (kolorit), kontrastnosť, ale aj istá afektovanosť výrazu (o indikátoroch týchto aj iných výrazových kategórií porov. napr. Miko, 1973 a iné jeho práce). V románe *Ako sme sušili bielizeň* možno v istej miere vidieť vedomé využívanie (pravda, s osobitným akcentom) jazyka staršej generácie, nie však preto, aby autor zdôrazňoval sám seba, lež skôr preto, aby pripomenul sebe aj čitateľom túto ustupujúcu lexiku zrejme s intenciou vyvažovať ňou rozličné inovácie v jazyku.¹

¹ V našom príspevku nám nejde o interpretáciu románu A. Bednára *Ako sme sušili bielizeň* pomocou sústavy výrazových kategórií, hoci by toto dielo bolo vďačným objektom takejto interpretácie. Pojmy z tejto sústavy nám slúžia iba ako pomôcka pri pokuse o sociolingvistické uchopenie tohto diela, na dokreslenie, resp. osvetlenie Bednárových postojov k jazyku a toho, ako tieto postoje pôsobia na recipienta diela (ak ním je lingvista).

1. Najprv si všimnime implicitné a explicitné postoje, ktorými A. Bednár reaguje na jazykové javy, ktoré sú výsledkom novších vývinových tendencií v slovenčine. Jedným z takýchto javov je pridávanie domácich predpôn k pôvodne obojvidovým internacionálnym slovesám, čím sa tieto slovesá vo väčšej miere zaraďujú do systému vidovej korelácie platného pre slovesá domáceho pôvodu. Likviduje sa tak jeden prípad asymetrického dualizmu: oproti obojvidovosti slovies typu *rekonštruovať*, *rekapitulovať*, *realizovať*, *renovovať*, *dedukovať*, *recenzovať* (všetko nedok. i dok.) novšie existuje tendencia vyjadrovať bezpredponovou podobou dej s platnosťou nedokonavého vidu, kým príslušný dokonavý dej sa vyjadruje predponovým slovesom: *zrekapitulovať*, *zrenovovať*, *zrecenzovať*, *zrealizovať*, *vydedukovať*, *opublikovať* a pod. V súčasnej slovenčine vznikol v rámci tejto tendencie aj rad ďalších predponových slovies k pôvodne obojvidovým slovesám, pričom sa predpona pridáva nielen ako výrazový ukazovateľ dokonavosti, ale aj ako výrazový exponent významovej modifikácie základného slovesa. Tak je to napr. v prípadoch typu *vyexpedovať*, *vyšpecifikovať*, *dokompletizovať* niečo a i.

Pravda, táto objektívne zistená tendencia (porov. Buzássyová — Bosák, 1984) vedie v jednotlivých prípadoch k tvoreniu podôb, ktoré nie sú pre všetkých používateľov slovenčiny prijateľné a v rovnakej miere normatívne, a to preto, lebo individuálne jazykové vedomie používateľov sa tu odlišuje podľa toho, aká je znalosť latinčiny (ako súčasť klasického vzdelania) a podľa toho aj význam bezpredponového latinského slovesa a poznanie miery redundantnosti predpony. Preto napr. Š. Peciar (1971) svoj príspevok o podobách *dokompletizovať*, *dokompletizácia* uzatvára konštatovaním, že tieto podoby sú v slovenčine nepotrebné, kým dnes by sme sa so záverom Š. Peciaru nemohli stotožniť, berúc do úvahy aj generácie používateľov slovenčiny bez klasického vzdelania. Predpona *do-* pridáva základovému slovesu *kompletizovať* významový odtienok (dodatočne) do úplnosti dovedeného deja. Objektívne pohyb v predponovaní internacionálnych slovies a isté divergencie medzi tým, ktoré podoby (formy) tu používatelia jazyka pokladajú za normatívne a ktoré nie, ešte komplikuje situácia, ktorá jestvuje pri prefigovaní domácich slovies, najmä pri pridávaní dvoch predpôn k jednému základovému slovesu. Jestvujú tu prípady, ktoré sa oprávnenne odmietajú ako nenáležité, napr. *vydodať*, *vydodávka* (porov. napr. Považaj, 1979), ďalej sporné (t. j. aj jazykovedcami rozdielne hodnotené) prípady typu *prerozdeliť*, ale aj prípady, kde druhá predpona významovo modifikuje predponové sloveso, a preto podobu s dvoma predponami pokladajú bežní používatelia jazyka aj jazykovedci (tvorcovia preskripcií) za normatívnu, napr. *vynaprechádzať sa*, *vynadívať sa* (do sýtosťi). To značí, že tvorenie slovies predponami je oblasťou, kde potenciálne

môže existovať divergencia medzi vzormi, modelmi rečového správania uznávanými danou spoločnosťou (resp. jej jednotlivcami) za jej vlastné a medzi propagovanými vzormi aj medzi vzormi rečového správania a realizovanými typmi správania.

Postoj A. Bednára k tomuto jazykovému javu kvalifikujeme ako implicitný, skrytý (nevyjadrený napríklad metajazykovou poznámkou), ale je vyvoditeľný z toho, ako autor pracuje s predponovými slovesami priamo v texte. Na jednej strane použije s ironickým úmyslom v rámci absurdizácie (na zámer A. Bednára absurdizovať ľudské počínanie poukazuje aj P. Števec, 1986; S. Rakús, 1982) nezmyselný tvar s dublovanou domácou a internacionálnou predponou (1), potom prípustný tvar dokonca s tromi predponami ako prostriedok komiky, ale ako autorský neologizmus (2). Na druhej strane používa domáce aj internacionálne predponové slovesá „normálne“, adekvátne jazykovej norme a aj s istou estetickou funkciou – prípady (3), (4), (5) možno pokladať priam za návod na adekvátne používanie príslušných sloví, lebo predpona v každom prípade významovo modifikuje význam základového slovesa.

(1) ... len sa treba na takú pamiatku odborne podívať, treba ju odborne rozdisanalizovať. (s. 207) – (2) Aby som so svojou myšlienkou a ideou mohol vydepokračovať až do konca, povedal by som toto. (s. 55) – (3) Prišli odborníci, odbalili práčku *vynamáhali sa* ... (s. 205) – (4) Edo Simon, tak som sa dozvedel od Lony, je publicista, publikuje všeličo, ten sa už *napublikoval* vecí. (s. 184) – (5) Pravdaže tvorcovia časopisov všeličo komentujú, bez vlastných názorov sa im zle dýcha, *odkomentovali* aj toto. (s. 105)

Príklady (1) – (5) ukazujú, že individuálne jazykové vedomie autora (interiorizovaná rola) a jeho rečové správanie sú v súlade s preskripciou, resp. (podľa poľskej terminológie) s propagovanými modelmi rečového správania.

1.1. Dalším jazykovým javom zaujímavým z hľadiska vývinových tendencií v súčasnej slovenčine je kolísanie v skloňovaní niektorých významových skupín substantív podľa životného a neživotného skloňovania. Je to sféra, kde sa u časti používateľov slovenčiny prejavuje divergencia medzi typmi ich rečového správania a (propagovanými) vzormi rečového správania. Je to pritom oblasť vyžadujúca jemný jazykový cit, lebo výber príslušného typu skloňovania možno využívať aj štylisticky. Spisovná norma (a preskripcia) vyžaduje napr. pri skloňovaní zvieracích substantív mužského rodu v množnom čísle neživotné skloňovanie.² Pri dvojtvarach *psy/*

² Porov. však i toto upozornenie v Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 74): „V niektorých nárečiach majú všetky zvieracie podstatné mená mužského rodu životné skloňovanie v jednotnom aj v množnom čísle. Odtiaľ prenikajú životné tvary v pluráli aj do spisovných jazykových prejavov niektorých používateľov (najmä v hovorovom jazyku), napr. *videl dvoch medveďov, zastrelili viacerých jeleňov* a pod.“

psi, vlci/vlky, vtáci/vtáky výber tvaru ovplyvňuje stylistický faktor: v hovorovom a umeleckom štýle prevládajú tvary podľa životného skloňovania, v publicistickom a odbornom štýle tvary podľa neživotného skloňovania (Sabol, 1967).

1.2. Do tohto komplexu jazykových javov patria aj dve protikladné tendencie ako morfológické javy, ktoré podporujú stylistickú diferenciáciu: zoživotňovanie a zneživotňovanie. Kým prvý prípad je v slovenčine staršieho dáta (o tvaroch *zoťat bučka, nájsť dubáka* ako prejavoch animizovania písal E. Pauliny už r. 1949, ale existujú aj novšie prípady, napr. *kúpiť si trabanta, žigulíka*), opačná tendencia — zneživotňovanie (sprevádzajúce prenesenie významu z osoby na neživotné predmety a abstraktné pojmy) je novšia a uplatňuje sa najmä v odbornej komunikačnej sfére. Okrem iných prípadov napr. i dopĺňaním dvojtvarov typu *činitelia/činitele, ukazovatelia/ukazovatele* o nové dvojice *reprezentanti/reprezentanty, zlepšovateľia/zlepšovatele*, dokonca aj *zástupcovia/zástupce*. Porov. *Naše zajace sú najlepšie zlepšovatele chovu* (Pravda); *Medzi významné zástupce hmyzu patrí cikáda viničná* (Pyramída). Keďže takéto neživotné skloňovanie slov, ktoré sa donedávna skloňovali iba ako životné mená, vzniklo v odbornej komunikačnej sfére, nechudo, že A. Bednárovi ako predstaviteľovi umeleckej komunikačnej sféry a štýlu (a teda aj iného skupinového jazykového vedomia) je tento jav cudzí. Reaguje naň týmto (explicitne vyjadreným) negatívnym postojom, iróniou, ale súčasne aj s nostalgickým povzdychnutím:

Takéto zaklinadlo odoženie od obrazu zlého ducha, v divákovi vzbudí ducha dobrého... Duchovia dobrí, duchovia zlí — a nie duchy dobré, duchy zlé? Asi tak. Veď veľmi radi všeličo zneživotňujeme, naučili sme sa to už, zneživotnili sme si už, zdá sa, celú živočíšnu ríšu, celkom veselo by sme si už mohli zneživotňovať aj ľudskú... (s. 173).

Z autorovej poznámky vidno, že jeho individuálne vedomie sa (vnútorne) nestotožňuje s rolovou preskripciou (hoci sa jej podriadil), resp. že rolová preskripcia nie je užho adekvátne interiorizovaná, osvojená.

1.3. Za reakciu na novšie vývinové tendencie v slovnej zásobe môžeme pokladať aj Bednárovo používanie synonym. Autor používa dvojice synonym, príp. celé synonymické rady veľmi často, pričom zvyčajne na druhom mieste uvádza novší výraz. Môžu to byť pojmové synonymá odlišujúce sa aj na časovej osi (starší — novší výraz) (7), synonymné výrazy, z ktorých jedno slovo je z ľudovej reči alebo z bežného hovoreného jazyka, druhé je súčasný termín (8), (9), môže ísť o synonymiu jednoslovného výrazu oproti príslušnému analytickému vyjadreniu (10) alebo o synonymiu frazém (11–13).

(7) Mama a otec sa nezhovárali, nekomunikovali. (s. 98) – (8) Obsluhuje každý z nich viac stavov? A či krosien? Ale krosná sa neobsluhujú, krosná sa necítia doma v modernom priemysle. (s. 229) – (9) Nič, celkom nič z nášho okolia a či životného prostredia nepripomínalo, neponúkalo nejaký záchytný bod. (s. 206) – (10) A budú s tým súhlasiť susedovci? „Už aj súhlasia, už aj vyslovili súhlas, odsúhlasili to! (s. 18) – (11) ... moja mama a pani Hrašovíková sa dostali do čudného stavu, celkom načisto stratili rozvahu, dali sa uniesť emóciami – možno to bolo oveľa jednoduchšie, celkom totiž stratili rozum. (s. 135) – (12) Nemôžem povedať, že sa mi to zhnusilo, ale dosť mi to odpadlo od chuti. (s. 116) – (13) Možno bude chcieť Martina znemožniť, podkopať mu pôdu pod nohami, podpíliť pod ním konár, podraziť ho. (s. 224) – (14) Občas si treba názory napraviť, pribrúsiť, zabrúsiť, prihobľovať, tak či onak zapasovať, ba i nastriekať nanovo, to preto, konštatoval, „aby mal človek pravdu“. (s. 11)

2. Do druhej skupiny možno zaradiť implicitné alebo explicitné postoje, ktorými A. Bednár ironizuje napr. prenášanie vyjadrovacích prostriedkov administratívnej komunikačnej sféry do bežného hovoreného jazyka (15), klišeovité módne výrazy a ich klišeovitú spájateľnosť (16) alebo výrazy, ktoré sa najmä pre vysokú frekventovanosť v publicistike stali módnymi (17). Oproti všetkým novším, módnym, príp. klišeovitým výrazom a zvratom z administratívneho štýlu prirodzenú ľudovú, resp. hovorovú reč a to, čo je v slovenčine ustálené, svojské, idiomatizované, nazýva autor ústami svojich hrdinov (v rámci absurdizácie) krpčiarinou, zaostalosťou, ktorej sa treba zbavovať:

(15) ... neznášam (krpčiarinu). Ani ja, ale neznášam ani otcovu reč. A čo bude, až mi povie: „v dôsledku tejto skutočnosti a toho faktu, že Martin utrpel úraz, ktorého následkom je totálna slepota? (s. 266) – ... a čo ak ma Relo začne vydierať? Nie s tým cieľom, ako on vraví, ani nie za tým účelom, aby ma dostal zo Zachejovho domu domov k sebe a k Hrašovíčke... (s. 227) – (16) ... „a tá fantasticky pestrá paleta nápadov, tá prenesmierna galaxia myšlienok!“ (s. 58) – Musíš sľubovať budúcnosť, pravdaže, skvelú. (s. 60) – ... starie sa taký iste expert do vecí drobných, do takých životných drobností, tak, tak, životne síce dôležitých, ale neprimeraných k tej pre mnohých ľudí životne dôležitejšej, významnejšej funkcii, akú prezrádza auto... Také a podobné hlúposti sa mi tisli do hlavy a stále ich zväzovala tá ohyzdná fráza – životne dôležitý, dôležitejší, najdôležitejší... (s. 64) – (17) Cíti Lona azda tak isto ako jej otec? A vyznáva tú istú zásadu, ten istý princíp – ako Hrašovík? Dnes je všeličo zásadou, dnes je všeličo princípom – princípov je naozaj plná veľmi pestrá paleta, celý rad, celé rady... Ale takto sa vyjadrujú len idioti, myslia si, že sú moderní a ktovie čo ešte... (s. 113) – ... možno sa mi darí terajšia inovácia na sebe samom, žiť tento nový život... veď len ty si to vymyslel, aby som sa pustil do nového, možno len inovovaného života. (s. 41)

3. Napokon zaujímavé sú tie postoje A. Bednára k niektorým vyjadrovacím prostriedkom, z ktorých získavame informácie o jeho individuálnom jazykovom vedomí, ale aj o tej zložke jeho individuálneho jazykového ve-

domia, ktorá reprezentuje zároveň aj skupinové vedomie istej sociálnej skupiny používateľov jazyka. Nie je vôbec náhodné, že v čase vedecko-technickej revolúcie, s ktorou je spätá stúpajúca závažnosť jazyka vedy, konflikt komunikačných noriem a divergencia môže nastať aj v skupinovom jazykovom vedomí používateľov jazyka umeleckej a odbornej komunikačnej sféry, resp. v dôsledku expanzie odborného vyjadrovania do publicistiky aj v umeleckej a publicistickej sfére. Potreba rešpektovať špecifiku vyjadrovania v spomínaných komunikačných sférach a teda aj diferencovane posudzovať v nich kultivovanosť reči, vyjadrovania, vyžaduje nemerať jazyk publicistiky a odborný jazyk „metrom“, prizmou umeleckého jazyka (Buzássyová, 1986), hoci práve toho sa niektorí spisovatelia, medzi nimi aj A. Bednár, dopúšťajú, keďže po dlhé desaťročia základný prameň poznávania spisovného jazyka predstavoval iba jazyk umeleckej literatúry.

Keďže vyjadrovanie napr. v odbornej komunikačnej sfére podmieňuje vznik niektorých nových výrazov ako odraz novej pojmovej náplne alebo nových významov jestvujúcich slov oproti slovnej zásobe bežného dorozumievania, nielen umeleckej reči, A. Bednár vyjadruje svoj negatívny postoj k nim ironickou vetou, ktorá svojou častou návratnosťou má v texte významnú, priam symbolickú funkciu. Používa ju v rozličných situáciách a vo vzťahu k rozličným výrazom, veta má viacero konotácií, ale jej hlavným zmyslom je s iróniou vyslovená potreba prekladať si v duchu isté výrazy do zrozumiteľného jazyka, kde bude ich jednoznačné chápanie zaručené. Je to veta *celkom ináč sa mnoho vecí píše a celkom ináč sa vyslovujú a čítajú*, ktorá sa v texte vyskytuje v rozličných obmenách. (Jej doslovný význam možno chápať ako narážku na angličtinu ako svetový jazyk, z ktorého sa dnes mnoho slov preberá do rozličných jazykov vrátane slovenčiny.) Ako príklad komentovania zmeny pomenovania, ktorá nastala v odbornej komunikačnej sfére, možno uviesť viackrát sa opakujúci komentár k pomenovaniu — termínu *hmotnosť*, ktoré v terminologickej platnosti zamenilo starší názov *váha*:

Iste myslel na maminu *hmotnosť*, hoci v tých časoch ešte nebolo v móde až tak ináč písať a až tak ináč to napísané čítať. To už je teda skok k nesmiernosti, tak sa niekedy zamýšľam, „*hmotnosť*“ sa to píše, a „*váha*“ sa to číta. (s. 43)

Bednárovo chápanie dvojice výrazov *hmotnosť* — *váha* implikuje názor, s ktorým sa stretáme aj u iných používateľov jazyka, neuvedomujúcich si to, že obidva výrazy sú spisovné, že ide len o diferencované fungovanie v rozdielnych komunikačných sférach — *hmotnosť* ako záväzný termín vo fyzike a v technických disciplínach, *váha* ako slovo z bežnej (neterminologickej) slovnej zásoby, ktoré je, samozrejme, vhodné napr. aj v textoch

umelečkej komunikačnej sféry. Aj tu A. Bednár reprezentuje svojím postojom (bez ohľadu na to, či už je tento postoj myslený vážne, alebo je len predstieraný) jeden z prípadov, kde v individuálnom jazykovom vedomí nie je preskripcia adekvátne osvojená.

Ďalším slovom, ktorým možno dokumentovať novšiu funkčnú diferenciaciu — odlišné fungovanie slova v rozdielnych komunikačných sférach — je sloveso *načítať*. Nájdeme ho u A. Bednára takisto medzi vypichnutými výrazmi a v kontexte, ktorý signalizuje jeden z novších významov používaných v profesijne ohraničenej sfére, a pritom s komentárom svedčiacim o rozčúlení autora nad novým významovým použitím slova:

Rozosmiala sa: „ale aj hlas! Nahovor mi vždy niečo o sebe, alebo keby ti celkom nič nešlo na um, tak mi do mikrofónu niečo *načítaj*, niečo pekné z nejakej knihy! Ale vieš, ako máš čítať, nie? Ako? Vieš, že sa u nás už ináč píše a ináč sa číta. Dobré by bolo, keby si mi *načítala* tú *čítanú podobu*. A ak naráziš na text, plný jazykového haraburdia alebo jazykovej krpčiariny, tak to oprav, môžeš to *načítať* aj *nahovoriť* aj so svojimi poznámkami, to sa budem veľmi tešiť.“ (s. 166)

Aj toto rozčúlenie sa A. Bednára má reálne jazykové pozadie. Slovník slovenského jazyka zachytáva významovú štruktúru tohto slovesa v podobe, ktorá z dnešného hľadiska zodpovedá už staršiemu stavu, porov. homonymá *načítať*¹ ľud. napočítať, napr. do tisíc, *načítať*² ako zriedkavé vo význame prečítať, dočítať sa o niečom: *Poprosím Málíku, aby prečítala, čo načítala* (Šoltésová). V súčasnosti sa sloveso *načítať* používa vo význame, ktorý vznikol v profesijnej sfére rozhlasových pracovníkov — dokumentuje ho spojenie *načítať niečo do mikrofónu*, príp. *na mikrofón*. Tento význam vznikol analogicky podľa významu slovesa *nahovoriť niečo (do mikrofónu)*, ako to ostatne názorne ukazuje aj Bednárovo citované kontextové použitie. Možno však dodať, že v odbornej komunikácii existuje ešte ďalšia sféra, kde sa toto sloveso najnovšie používa, je ňou počítačová technika. Tu sa sloveso *načítať* používa na pomenovanie činnosti počítača, resp. procesora, ktorou si procesor sám získava potrebné údaje z pripraveného, spravidla napísaného textu. Napr. *Pri čítaní zadá pamäti adresu bunky, ktorej obsah chce n a č í t a ť, a po chvíli mu pamäť dodá obsah tejto bunky*. O tomto novom význame slovesa *načítať* niečo už písal J. Horecký (1987), ktorý upozornil aj na to, že bežnému používateľovi slovenčiny sa takéto použitie môže zdať nesprávne alebo prinajmenej neprimerané, medzi odborníkmi je však potrebným vyjadrovacím prostriedkom. Faktom ostáva, že aj tu ide o divergenciu nielen medzi individuálnym jazykovým vedomím niektorých používateľov jazyka, ale aj medzi skupinovým jazykovým vedomím používateľov jazyka z odbornej komunikačnej sféry a bežných použí-

vateľov slovenčiny, v ktorých vedomí funguje dnes sloveso *načítať* zrejme najčastejšie v zvratnej podobe *načítať sa niečoho* vo význame „veľa čítať“.

Dostávame sa napokon k tým zložkám slovnej zásoby, ktoré najvýraznejšie charakterizujú spisovateľa A. Bednára ako príslušníka staršej generácie (dnešní šesťdesiatnici — sedemdesiatnici), a to oproti strednej generácii (štyridsiatnici až päťdesiatnici) a oproti mladšej generácii (používateľa slovenčiny pod štyridsať rokov a mladší). Ako sme už spomenuli v úvodnej časti štúdie, A. Bednár reaguje na rozličné nové javy v jazyku tak, že v reči svojich postáv pripamätáva čitateľom viaceré slová zo staršej vrstvy slovnej zásoby, medzi nimi aj nárečové, resp. regionálne slová, ktoré už vypadli, resp. vypadávajú zo súčasnej slovnej zásoby, príp. ich pozná a používa iba staršia generácia. Tieto slová pôsobia v texte kontrastne nielen voči už spomenutým novším výrazom či významom slov, ktoré sú v texte príznakové tým, že autor k nim zaujíma istý postoj, ale aj voči novším slovám typu *tvarovka*, *škodlivina*, *dizajn*, *metalizovaný* a i. a voči novotvarom, ktoré autor sám dotvára podľa produktívnych typov tvorenia slov, pričom ich používa z hľadiska skúmanej postojovosti bezpríznakovo, čisto ako súčasť svojho výraziva (napr. nové zloženiny *supernárodný umelec*, *supervýbava*, *superúspech*, *veľkopretváрка*; hrdinovia románu používajú aj niektoré novšie výrazy mládežníckeho slangu, napr. *pikoška* [pikantná vec], *debilina* a pod., čo takisto pôsobí voči staršej slovnej zásobe kontrastne).

Zo zastaraných slov možno v prvom rade spomenúť názvy pre jednotlivé kusy bielizne, už aj pre ich častý výskyt v texte. Často sa tu totiž spomína pranie a sušenie bielizne, keďže stavenie sušiarne je jedným z hlavných motívov románu (rovnako ako nielen doslovné, ale aj symbolické pranie špinavej bielizne a prepieranie ľudských necností). Ide pritom napospol o staršie názvy pre súčasné reálie, ale aj o názvy, ktoré sa vysunuli zo súčasnej slovnej zásoby preto, lebo príslušné reálie už zanikli. Sú to pomenovania *čukotky*, *jágerky*, *šnělfajerky* popri používaných názvoch *gate*, *rytierky*, *bombardírky* (dnes skôr v subštandardnej podobe *bombardáky*).

...veď vietor je podľa dávnych básnikov dych boží a už ho nebude nikto zneužívať na ovievanie a sušenie *gati*, *jágeriek*, *bombardírok* a *čukotiek*, *šnělfajeriek*... (s. 10) — Tá moja bielizeň, to je okrem iného aj príspevok k úsiliu o diskretnosť. Nech sa ľudia schovávajú so svojimi *šnělfajerkami* a *rytierkami*, nech ich nevnučujú iným ľuďom. (s. 175)

Opakovanie týchto slov, a to nielen rodičmi ako vekovo staršími ľuďmi, ale aj ústrednou dvojicou mladých ľudí — Martinom Šujom a Lonou Hrašovíkovou zvyšuje expresívnosť textu (najmä narúšaním lexikálnych konvencií). Ako sme malou anketou zistili, názvy *čukotky* a *šnělfajerky* po-

znajú niektoré príslušníčky staršej generácie, mladšia generácia ani väčšina strednej generácie ich nepozná.

Funkciu oživenia, resp. opätovného pripomenutia (porov. i Vaňko, 1986) majú aj ďalšie slová zo staršej vrstvy slovnej zásoby, ktoré sú dnes známe len príslušníkom staršej generácie: *Po robote rovno domov! Nikde neostávať, nikde si nezasadnúť, nekočendovať, nikde nečavargovať, nekálabisovať! Hovorím, rovno domov.* (s. 110)

Zo synonym použitých v kontexte čitateľ vytuší význam vyznačených zastaraných slov. Vidieť však, že autor sám pociťuje potrebu oživiť význam týchto slov synonymami a dokresliť ich kontextom. Na staršiu provenienciu slova *čavargovať* poukazuje Slovník cudzích slov (Šalingová – Maníková, 1979), ktorý ho hodnotí ako slovo maďarského pôvodu s významom „túlať sa“. V nárečovej kartotéke JÚLŠ SAV sú doložené slová *kočendovať* (Poľný Kesov, okr. Nitra) a v podobe *kočenduvat* (Siladice; Lipová, okr. Nové Zámky) vo význame „zasedieť sa, dlho klebetiť, zhovárať sa u niekoho“; aj slovo *kalábisovať* v podobe *kalábisuvati*, *kalabzuvat* (Bánovce) vo význame „tárať sa, túlať sa“, teda vo význame synonymnom s lexémou *čavargovať*.

Zastarané je napr. aj slovo *novotný* vo význame „nový, moderný, novomódny“ (Slovník slovenského jazyka ho ešte uvádza ako hovorové slovo, doložené u Tajovského a A. Bednára; Krátky slovník slovenského jazyka ho zrejme ako slovo, ktoré vypadlo zo súčasnej slovnej zásoby, neregistruje). A. Bednár ho použil ako starší pomenovací prostriedok popri synonyme *moderný* a kontrastne aj oproti v kontexte použitému slovu *vydieračstvo*, ktoré samo síce nie je nové, ale pomenúva sa ním mimojazyková skutočnosť rozšírená práve v modernej, najmä západnej spoločnosti: *Vydieračstvo je vec veľmi moderná, novotná je najmä u nás, ale možno ešte nie je veľmi rozšírená.* (s. 277)

V románe Ako sme sušili bielizeň nájdeme zo staršej slovnej zásoby dokonca štúrovské slovo *rozvitok* (= rozvoj, vývoj, vývin; porov. Furdík, 1971). Je použité vo výpovedi, ktorá má ironický zmysel: *Tak som si pomyslel, ba i to mi zišlo na um, to je úžasné, veľkým rozvitkom už prešla naša reč, celkom ináč sa mnoho vecí píše a celkom ináč sa vyslovujú a čítajú.* (s. 16)

Ako príslušníka staršej generácie prezrádzajú A. Bednára aj jeho autorské neologizmy *tisícmajestrovanie*, *tisícmajestrovsky* so základovým slovom *tisícmajester*, ktoré autor vytvoril a použil v románovej trilógii Za hrst drobných (Z rozvojovej planéty Tryfé, 1981, s. 125): *... každý sa vyučí za tisícmajstra, každý si bude všetko robiť sám.* Autor ho mohol vytvoriť na pozadí spojenia *majster tisícich remesiel*, ale možno ho vnímať aj ako kalk maďarského slova *ezermeister*, teda ako slovo pripomínajúce časy

staršej generácie, ktorá mala užší jazykový kontakt s maďarčinou ako dnešné mladšie generácie:

Môj otec nie je taký úspešný, nevysielajú ho tak do zahraničia, pravda, západného, na *tisícmajstrovanie* nemá toľko krásnych a praktických vecí ako Hrašovík. (s. 23) – Otvoril som bránku, tak *tisícmajstrovsky* vyhotovenú zo železa, z jekloviny, aspoň tak tie štvorhranné rúrky volajú odborníci. (s. 14)

Neologizmus *tisícmajster* (aj s odvodeninami) je sociologicky zaujímavý ako implicitný autorský postoj k tej jazykovej skutočnosti, že niektorí používatelia spisovnej slovenčiny si na príslušnú pomenúvanú skutočnosť, t. j. na „toho, kto doma, po domácky niečo vyrába alebo opravuje“ neosvojili odporúčané pomenovania *domáci majster*, *všemaľster* (tieto slová sa uvádzajú v Česko-slovenskom slovníku ako slovenské ekvivalenty českého slova *kutíl*), istá časť používa (citátovo) i české pomenovanie *kutíl*. A. Bednár aj tu signalizuje jeden z prípadov divergencie medzi kodifikovanými a praktizovanými typmi rečového správania a prichádza „na pomoc komunikácii“ vlastným novotvarom, novým pomenovaním pre skutočnosť, ktorej pomenúvanie sa v našej spoločnosti často frekventuje. O hľadani príliehavého názvu svedčí aj pomenovanie *domáci majstrovači*, ktoré sme nedávno zachytili v reklamnom televíznom spravodajstve a ktoré svojou motivačnou spätosťou so slovesom *majstrovat* vari najvhodnejšie vystihuje pomenúvanú skutočnosť a predpovedáme mu väčšiu komunikačnú úspešnosť ako Bednárovmu neologizmu *tisícmajster*.

4. Naším cieľom bolo analyzovať román A. Bednára Ako sme sušili bielizeň „sociolingvistickými očami“, t. j. usilovali sme sa ukázať autorove explicitne či implicitne vyjadrované postoje k rozličným jazykovým prostriedkom, ktoré vydávajú svedectvo o jazykovom vedomí jednotlivca, ako aj to, čo poskytuje istú informáciu o skupinovom, resp. (celo)spoločenskom jazykovom vedomí.

Ukázalo sa, že A. Bednár je nesporne autor, ktorý citlivo reaguje na zmeny v jazyku, jeho postoje sú často reakciou na javy z tých sfér jazyka, ktoré sú objektívne v istom pohybe, kde vývin nie je (a ani nemôže byť) zavŕšený (napr. tendencia k zneživotňovaniu, depersonifikácii, sprevádzajúca významové zmeny, funkčná a sémantická diferenciácia). Autorove negatívne postoje k niektorým javom funkčnej diferenciácie (rozdielného fungovania v rozdielnych komunikačných sférach) svedčia zároveň o tom, že bežní používatelia jazyka, ale často aj profesionálni používatelia jazyka (redaktori, spisovatelia, prekladatelia) si niekedy s istými pochybnosťami kladú otázku, či slovenčina je dostatočne rozvinutý a kultivovaný jazyk schopný bezporuchovo splňať všetky komunikačné potreby, ale keď sa v skutočnosti stretnú s funkčnou diferenciáciou jazykových prostriedkov, cítia sa

ňou zaskočení, nie sú celkom pripravení ju prijať, vidia v nej zásah do jednotnosti, celistvosti a azda aj do identity nášho národného jazyka.

Ukázali sme, že viaceré lexikálne prostriedky, ktoré autor používa ako súčasť svojho idiolektu (i keď vzhľadom na kompozičnú formu románu vložené do úst postáv), svedčia o autorovej generačnej príslušnosti.

Naostatok sa žiada zdôrazniť, že vzťah A. Bednára k jazyku je vo viacerých smeroch dialektický. A. Bednár je aj používateľom jazyka, aj kritikom jazyka, je aj tvorcom jazyka, aj svedkom vývinu jazyka. Pritom svedkom nijako nie nemým, lež naopak, veľmi výrečným.

Literatúra

BEDNAR, A.: Za hrst drobných. (Z rozvojovej planéty Tryfé.) Bratislava, Smena 1981. 440 s.

BEDNAR, A.: Ako sme sušili bielizeň. Bratislava, Smena 1985. 276 s.

BUZASSYOVÁ, K. — BOSÁK, J.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Red. J. Kačala. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1984, s. 107—116.

BUZASSYOVÁ, K.: Spoločenská podmienenosť kultivovaného jazykového prejavu. Kultúra slova, 20, 1986, s. 114—118.

Cesko-slovenský slovník. 1. vyd. Red. G. Horák. Bratislava, Veda 1979. 790 s.

FURDIK, J.: Zo slovotvorného vývoja slovenčiny. Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 21.

HOCHÉL, B.: Ďakujeme pekne... Romboid, 21, 1986, č. 2, s. 72—74.

HORECKÝ, J.: Slovesá *zapamätať niečo* a *načítať niečo*. Kultúra slova, 21, 1987, s. 246—248.

JAKOBSON, R.: Linguistics and Poetics. Cambridge, Massachusetts Institut of Technology 1960, citované podľa Izbrannyje raboty. Moskva, Progress 1986, s. 326.

KŁOSOWSKA, A.: Modele społeczne i kultura masowa. Z historii i socjologii kultury. Warszawa 1969.

KREČMAR, A.: O poňatijnom apparate sociologičeskoj teorii ličnosti. In: Socialnyje issledovaniya. 5. Moskva 1970.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

MIKO, F.: Od epiky k lyrike. Stylistické prierezy literatúrou. Bratislava, Tatran 1973. 296 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 74.

PAULINY, E.: Genitív singuláru vzoru *dub*. Slovo a tvar, 3, 1949, s. 41—43.

PECIAR, Š.: Nadbytočná predpona. Kultúra slova, 5, 1971, s. 27.

PISAREK, W.: Poczucie językowe, znajomość języka i praktyka językowa. In: Socjolingwistyka. 1. Polityka językowa. Red. W. Lubaś. Katowice, Uniwersytet Śląski 1977, s. 74.

POVAŽAJ, M.: *Vydodávka?* Kultúra slova, 13, 1979, s. 191—192.

RAKÚS, S.: Próza a skutočnosť. Bratislava, Smena 1982, s. 125—179.

SABOL, J.: Dvojtvary *psi/psy*, *vľci/vľky*, *vtáci/vtáky*. Slovenská reč, 32, 1967, s. 9—13.

SCHLIEBEN-LANGE, B.: Entstehung und Ausarbeitung sprachlicher Normen. In: Vorabdruck der Plenarvorträge XIV. Internationaler Linguistenkongress. Berlin, Redaktionengruppe 1987, s. 172—192.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

ŠALINGOVÁ, M. — MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 943 s.

ŠTEVČEK, P.: Bednár satirický. Slovenské pohľady, 102, 1986, č. 8, s. 118.

SVEJČER, A. D. — NIKOLSKIJ, L. B.: Vvedenijs v sociolingvistiku. Moskva, Vyššaia škola 1978, s. 44.

VÁŇKO, J.: Interpretácia jazyka umeleckej prózy. Štúdie 5. Nitra, Vedeckovýskumné pracovisko literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky Pedagogickej fakulty v Nitre. Nitra, Pedagogická fakulta 1985, s. 29.

Miloslav Smatana

VYUŽÍVANIE NÁREČÍ V SLOVENSKEJ UMELECKEJ LITERATÚRE

1. Využívanie nárečových prvkov má v našej umeleckej literatúre už tradíciu. Viacerí spisovatelia využívali nárečové prvky ako prostriedky na vyjadrenie umeleckého zámeru. Motivácia využívania nárečových prvkov a estetická funkcia týchto prvkov neboli v každom období rovnaké. V umeleckej literatúre možno vydeliť tri fázy vývinu vo vzťahu spisovný jazyk a nárečové prvky.

V prvej fáze (koniec 19. stor. a zač. 20. stor.) mal spisovný jazyk bližšie k nárečiam. Rodiaci sa spisovný jazyk výdatne čerpal z nárečí a autori sa nimi inšpirovali. Medzi spisovným jazykom a nárečiami sa nepociťoval až taký výrazný rozdiel ako dnes (v zmysle chápania spisovnosti a nespisovnosti v jednoznačnej opozícii). Nárečové prvky sa preto nepoužívali so zámerom, s akým sa používali neskôr a používajú sa v súčasnosti. Používali sa spontánne, bez pociťovania charakteru ich nespisovnosti. V tejto fáze vznikli známe diela realistickej literatúry s nepochybnými umeleckými hodnotami (J. G. Tajovský, M. Kukučín, B. S. Timrava a i.).

V druhej fáze využívanie nárečí v spisovnom jazyku postupne klesalo. Túto fázu reprezentuje próza medzi svetovými vojnami a tesne po skončení druhej svetovej vojny. Máme na mysli najmä lyrizovanú prózu. Dialektizmy tu fungujú v úlohe prostriedkov estetickej aktualizácie a ozvláštnenia výrazu (Findra, 1978). Využívajú sa hlavne na umeleckú charakterizáciu prírody a postáv.

S novou spoločenskou situáciou sa po 2. svetovej vojne začína spisovný jazyk uplatňovať vo všetkých sférach spoločenského života. Začiatok tretej fázy vidíme v 60. a v začiatku 70. rokov, keď sa nespisovné výrazy začínajú chápať ako významné estetické prvky, a tak nachádzajú pevné miesto v umeleckej literatúre. Popri nárečových prvkoch sa začínajú presadzovať aj slangové slová, profesionalizmy, novoutvorené slová a iné zložky nespisovnej vrstvy slovenčiny. Viacerí autori naznačili možnosti využitia nárečových prvkov (R. Jašík, V. Šikula, V. Mináč a i.). Naplno ich potom zúžitkovali a stále zúžitkujú autori niektorých prozaických diel súčasnej

literatúry. Tretiu fázu chrakterizuje zvýšená miera využitia nespisovných prvkov slovnjej zásoby slovenčiny a ich viazanosti na tému, prostredie a umelecký zámer autora. Dialektizmy sa viažu na opis prostredia dediny a vidieka v minulosti i v súčasnosti (J. Malina, Danaus; A. Habovštiak, Oravské chodníčky a i.) a prózy tematicky posunuté hlbšie do minulosti (J. Johanides, Marek Koniar a uhorský pápež; I. Hudec, Pangharty). Špecifickosť tretej fázy vo využívaní nárečových prvkov spočíva v chápaní nárečových lexém ako hlavných prostriedkov na zobrazenie zanikajúcej reality a dobových reálií (v tejto funkcii sú prakticky nenahraditeľné). V porovnaní s minulosťou je aj dnes ich používanie prirodzené (závisí to od autorovho vzťahu k použitému nárečiu), ale sa využívajú so zjavným zámerom, pri uvedomovaní si spisovnosti a nespisovnosti. Z tohto pohľadu sa táto fáza vo vzťahu spisovného jazyka a nárečia v umeleckej literatúre javí ako najdynamickejšia.

Teraz bližšie predstavíme tri diela súčasných slovenských spisovateľov, v ktorých sa bohato využívajú nárečové prvky. Každé dielo súčasne reprezentuje jeden typ, resp. spôsob (možnosť) využitia nárečových prvkov v súčasnej umeleckej literatúre.

2. Za reprezentanta prvého typu prozaickej literatúry s nárečovými prvkami považujeme knižku Š. Hajdina *Ej, Macejku, Macejku* (1985). Je to zbierka krátkych úsmevných príbehov zo života ľudí na Záhori. Jej hlavnou črtou z jazykovej stránky je využitie záhorského dialektu. Tematikou, charakterom rozprávania, spôsobom spracovania nadväzuje na ten model prozaických prác, ktorý v prvej fáze vzťahu spisovný jazyk — nárečie reprezentovali napr. G. Ludovít, E. Šándor, J. Pokuta a i. Rozprávanie Š. Hajdina je niektorými znakmi v rozličných jazykových rovinách veľmi blízke ľudovému rozprávaniu. Sledovanie výskytu dialektizmov v pásme rozprávača a v pásme postáv je vhodným kritériom na charakterizovanie zámeru ich využitia i na vyjadrenie autorovho vzťahu k nim. Autorská reč je v spisovnej podobe. Do nej vstupujú rozličné prvky záhorského dialektu (nárečové lexémy, dlhšie výpovede v nárečovej podobe a pod.). Využívajú sa najmä ako prvky komickosti: *Všetko by sa bolo dobre skončilo, keby strýc Ignác nebol na pohrebe „vleceli tri ráze do pauze“* (s. 104), *A veru aj „pú deci“ rozkazovali* (s. 107). Dialekt sa najviac využíva v priamej reči postáv: — *A kolkos im daua? — Co já vím? Úfám každému ale litr. — Co to povídaš? Že po litri ...* (s. 107). Často sa nárečie funkčne konfrontuje so spisovným jazykom na úrovni dialógu a tým sa stupňuje komický účinok:

Sudca sa mládencov prísne pýtal: — Na čo vám bol ten kôň? — *Prosím pjekne, ten kúň nám nebyu na nič*, — odpovedá Froliš. — Keď vám nebol na nič, načo

ste ho odviedli? — *Prosím pjekne, my sme ho odvídali preto, lebo tá Kriscinka, to jako ten kúň, je velice milený*... atď. (s. 85–86)

Casti písané nárečím sú hláskoslovne a tvaroslovne do nevyhnutnej miery prispôsobené spisovnému jazyku. Záhorské hláskoslovné a tvaroslovné prvky dávajú podobu nárečovej lexiky (*podvršča, fršlín, úfám, šidzit, mjech, enem, šrajpichla, okorále, húra* a i.). V slovnej zásobe knihy nájdeme i tematické okruhy podľa vykonávaného remesla či druhu práce. Môžeme vydeliť ľudovú terminológiu — vrstvu výrazov a frazeologických spojení z rôznych oblastí ľudskej činnosti: rybárstvo (*nástražka, ščukovnica, štupl*...), obuvníctvo (*šiduo, kníp, prištipek, zarašplovat floky*...), kosenie (*patka, tál, kamínek* a i.), hudba (*banda, kladinét, trumpétla, tak huadko pískajú, jak ked negdo huadzí*...) a pod.¹ Príznačný charakter dávajú poviedkam použité expresívne výrazy, spojenia a nadávky (*ancikrist krpatý, sralo, potvoro šusterská, hovado ožrauě*). Bohatý je výskyt prirovnaní a nárečovej frazeológie. Využitá je frazeológia známa v celoslovenskom kontexte — v hláskoslovnej a tvaroslovnej rovine má však typické znaky záhorskeho dialektu (*do po tebj e kameňem, ty po ňem chlebem; mrzuo, enem treščauo* a i.), ale aj miestna frazeológia (*A tá sa hned duje jak starého Súčka gajdy*...; *stará Gabanica, tá je trt proci tebj e, co ty šecko dovedeš natlápat*...). Frazeológiu často sprevádza silný náboj pejoratívnej expresivity (*Takých múdrych jak si ty, ja mám plný zadek. — Ej, do jejích matere, šlak im kosú zadek vytreu.*). Nenáročnosť, jednoduchosť podania, jednoduchá stavba vety, množstvo ustálených spojení a zvrátov typických pre ľudovú reč, slovníkové, frazeologické a syntaktické prostriedky ľudskej reči, navyše podané s typickými hláskoslovnými a tvaroslovnými znakmi, charakterizujú a vyčleňujú prvý typ literatúry s nárečovými prvkami. Výška estetického prínosu je do veľkej miery merateľná termínmi estetickej komunikácie a metakomunikácie (porov. Miko — Popovič, 1978).

V práve načrtnutej próze prvého typu môžu byť dialektizmy nositeľmi bezprostrednosti výrazu (nárečové prvky v priamej reči), epickosti a expresívnosti diela (pri expresívnom pomenúvaní javov), slúžia ako hodnotiace

¹ Autor ponúka čitateľom slovníček, v ktorom vysvetľuje význam asi 150 záhorských nárečových výrazov (napr. *halína* = vlnený mužský kabát, *húra* = povala, *pachola* = vyzuvák, *omyrka* = zemiaková omáčka a i.). Vysvetľuje aj výrazy pochádzajúce z cudzích jazykov (*bešprechung* = rozhovor, *cuk* = vlak, *fajervěr* = požiarnik a i.). Niektoré slová vysvetľuje v slovníčku zbytočne, v kontexte je ich význam jasný (*cingauo* = zvonilo, *de do* = kde kto, *ít* = ísť, *lucký* = ľudský, *podžívať* = pozri a pod.). Naproti tomu však nie sú v ňom výrazy, ktoré by si vysvetlenie zaslúžili (*putrtáky, oskoruša, omáčka s knoflama* a i.). Niektoré slová sa vysvetľujú dvakrát (v texte i v slovníčku). Skoda, že autor neutvoril jednotnejší systém vysvetľovania menej známych slov, v tejto podobe pôsobí neorganicky a v mnohom narúša pôvodný užitočný zámer: prispieť ku komunikatívnosti textu.

nositele výrazu (najmä pri použití charaktere reči hodnotia vystupujúcu postavu), prispievajú ku komickosti až grotesknosti, sú nositeľmi idiolektickosti výrazu (je nimi daný osobný svojráz reči, ustálené osobné znaky reči postáv — takto nachádzame v nich odraz povahy, temperamentu, charakteru, citového a intelektuálneho typu hovoriaceho v reči), sú nositeľmi konformnosti (autor sa prispôsobuje ľudovej reči a tú prispôsobuje aj úrovni príjemcu; signalizuje to výberom slov a frazeologických spojení), dialektizmy prispievajú ku kontrastu vo výraze (striedanie spisovnej formy s nespisovnou), zúčastňujú sa na zážitkovosti (použité nárečové lexémy zobrazujú a implikujú konkrétne životné pragmatické konotácie).

Pojmy estetickej komunikácie a metakomunikácie nám poslúžia aj pri charakteristike ďalších dvoch typov umeleckej literatúry.

3. Reprezentantom druhého typu je kniha I. Hudeca *Pangharty* (1985), ktorá tematicky načiera do histórie Kysúc. Autor do diela zakomponoval bohatý opis ľudových zvykov, obyčají, slávností, magických úkonov atď. Využil pritom množstvo nárečových lexikálnych prvkov, ktoré mu poslúžili ako nevyhnutný prostriedok na dosiahnutie požadovaného estetického účinku. Pri zisťovaní výskytu dialektizmov v tomto type literatúry nepovažujeme za potrebné rozlišovať autorskú a priamu reč. Používajú sa v oboch pásmach, pričom jazyk diela má spisovnú podobu (porov. aj Bajzíkova, 1986). Hláskoslovné a tvaroslovné nárečové prvky sú zanedbateľné a nepodstatné. Niektoré použité lexémy sa v súčasnosti hodnotia ako zastarané, resp. ako historizmy (*pitvor*, *veselie*, *ohlášky*, *žajdlík*, *kobelica*, *turôň*, *kútnica*, *hraňovka* a pod.). I. Hudec využíva nárečové lexémy najmä pri opise niektorých ľudských činností. Ich význam je vysvetlený priamo v texte: 1. je uvedený v zátvorke, alebo je oddelený pomlčkou: *kvočka* (= *stará matka*, *nevestina krstná mať*); *smigľa* — *vodorovné brvno plota*, *na ktorom boli pribité laty*... a pod., 2. menej známe lexémy sú bližšie opísané: *cholvárook je horská maštal', taká obyčajná šopa. Pre kravy, kus oddelený na mlieko a na nevyhnutné potreby, v kúte ohnisko; na pôjde spávajú pastierici*... (s. 188), 3. často sa nielen vysvetľujú, ale sa podrobne opisuje ich účel, príp. použitie (napr. *omeliny* na s. 100—101). Takto sa nárečové lexémy stávajú nositeľmi takých pojmov estetickej komunikácie, ako sú aktuálnosť (dobové názvy reálií) a prístupnosť (na základe príslušného spôsobu vysvetlenia, alebo je ich význam zrejmý z kontextu). Prístupnosť lexém je obmedzená vtedy, keď je ich význam nejasný alebo neznámy (*kumarník*, *pobratim*, *pántok*, *čaplok*, *beštrán*, *vyhelegat'* a i.). Špecifickými — v istom zmysle indikujúcimi bizarnosť² — sú ľudové pomeno-

² Bizarnosť chápeme ako osobitosť výrazov orientovaných na neobyčajné, podivné, excentrické javy a znaky.

vania nadprirodzených bytostí (*Smrteďel'nica, Hric, svetlonos, poludnica* a i.).

Dobový, sociálny a rečový kolorit prinášajú nárečové lexémy viažúce sa na sviatočné zvyky, príležitosti a obyčaje. Pomocou nich je napr. opísaný priebeh svadby (*kvočka, čistec, oman, práporec* a i.), zvyky na Luciu, fašiangové slávnosti (*turôň*) a pod. Na jednotlivé príležitosti sa viažu špeciálne lexémy, čo sa odráža aj v ich formálnej podobe (*lucijský stolček, bielo-sobotná praženica, ftorková šprka*). Takto sa zvyšuje autentickosť opisovaných zvykov a dokumentárna markantnosť prostredia. Rôznymi rečovými a kompozičnými konvenciami (vinše, rečnovačky, zariekania), ako aj zvláštnosťami pochádzajúcimi z opisovaného prostredia či doby dielo v konečnom dôsledku získava špecifickú dokumentárnu hodnotu (nie je to však jeho hlavné poslanie). Túto hodnotu majú aj opísané postupy vykonávaných prác, rozličných každodenných činností a spôsobu života. Jedlá a spôsoby varenia nám signalizujú lexémy *poplanúšok, mrváne, cesnačka, smuda, šaflík, hrotok, maselnica* a i., lexémy ako *spodnica, rubáš, krčný obojček, onucky — kuščenky, gate, podloga* a pod. pomáhajú autorovi pri opise ženského a mužského kroja (s. 64), iné charakterizujú priebeh priadok, párania peria, spracovania ľanu a pod. Pozoruhodný je opis postupu pri stavbe domu (s. 36—37) či zostrojenia voza, ktoré charakterizuje takmer kompletná a detailná ľudová terminológia.³ Dobové reálie sa opisujú sekundárne, primárny je príbeh. Ten je obohatený množstvom ľudových prirovnaní (*zotmilo sa ako v kravskom rohu; čušala ani pena v hrotku* a i.), povrávok viažúcich sa na isté obdobie, príležitosť, resp. prácu pripadajúcu na určité dni (*budeme siať kapustu, blíži sa Jozef; perie sa driape, hubou sa chliape* a i.) a na niektoré situácie v živote človeka, často poznačené eufemizmom: *smrť ho preskočila; ku komu sa knôť sviece ukláňa, ten by sa mal prvý z domu pobrať — starý do večnej bane, chlapec do sveta a dievka sa vydá*. Využitím frazeologických jednotiek sa zvyšuje konečný efekt diela i čitateľský záujem. K tomu prispieva aj expresívnosť obsiahnutá v texte v jednotlivých výrazoch: *Ten chruňo sa na ňu dvakrát zvalil . . ., ale mu v gágore zaseklo* a pod. K ľudovej frazeológii môžeme pričleniť spomenuté vinše, rečnovačky, zariekania prednášané pri najrôznejších príležitostiach: napr. privolávanie milého, formulky vianočného vinšovania, vinše na Troch kráľov, na fašiangy, počas jánskej noci a pod. Stylistickej a kompozičnej

³ Napríklad časť textu, v ktorom autor opisuje voz: *... strúhačka sa skladá z hlavy, klína, nôh, palice; potom si zhotoví kajeľ, labu a napokon koleno alebo krivinu. Alebo zhotoví predný šteľ? Zložiť predné a zadné sanice, oje, hák, podosok, zlavnicu, oplén, kľanicu, podímu, rozvoru, os, svoreň . . . A taký zadný šteľ! Alebo koleso (ráf, bahry, spice, hlava, puška, klinec, predný krk, zadný krk, karnes, predný a zadný veniec, pás, čap a moržeň)? atď. (s. 106)*

stránke románu dávajú celkový tvar a jedinečnosť. Charakteristickou črtou ľudovej výpovede je stručnosť, hutnosť (kondenzovanosť) výpovedí v dialógoch:

Komesia bola? — díval sa na chlapov a na svojho syna Viktora, ktorý jediný nepozdravil. — Koláč nedali, — odvetil ktorýsi, — bola iba kontušovka. — Bude aj koláč, dusila ich sotona, — prekliat richtár krčmárku, — päťáka im je ľúto! — Vyplatia kontušovkou, — ozval sa Viktor, ani sa neunúval zdvihnúť hlavu od roboty. — A, srafo — odpľul richtár k Viktorovi a otrčil im chrbát... (s. 9)

Nárečové lexémy z oblasti duchovného a materiálneho života sú typické svojou aktuálnosťou a viazanosťou na obdobie deja, svojou zvláštnosťou, sú atraktívne, zvyšujú variabilitu, čitateľský záujem a tým aj estetický účinok, zvyšujú autorskú jedinečnosť, zaujímavosť diela a najlepšie ilustrujú tému. V tomto zmysle hovoríme o estetickom uplatnení dialektných prvkov pri umeleckej výstavbe deja románu. Zdôrazňujeme, že v druhom type prozaických diel s využitím nárečových prvkov prinášajú dokumentárnu hodnotu až sekundárne; v primárnej rovine pomáhajú ilustrovať fabulu diela. Týmto sa predstavený druhý typ líši od tretieho (v treťom type je to naopak).

4. Osobitné postavenie má tretí typ prozaických umeleckých diel, v ktorých nárečové prvky popri estetickej hodnote prinášajú najmä dokumentárnu hodnotu. Reprezentuje ho kniha A. Habovštiaka *Oravské chodníčky*. Použitie zabúdanej terminológie remeselníckych a roľníckych postupov, ako aj postrehov o vzťahoch medzi ľuďmi, robí z tejto knihy hodnotný dokument našej nedávnej minulosti. Autor pozná fakty z autopsie, tým sa jeho dielo podstatne líši od druhého typu diel. Svoje rozprávanie popretkával veľkým množstvom dialektizmov, niekedy aj dávno zabudnutých ľudových slov a výrazov. Ich koncentrácia pôsobí ako presvedčivý dôkaz o jazykových zvláštnostiach života a kultúry našich predkov. Aj o takýto rozmer rozširujú nárečové prvky možnosti svojho využitia v umeleckom texte.

Oproti druhému typu literatúry nejde o knihu s dejovým príbehom. Sú to rozprávania, ktoré nezávisle od seba približujú čitateľovi život na oravskej dedine, dotýkajúc sa takmer všetkých jeho sfér. Dialektizmy majú funkciu dokumentovať vtedajší život, materiálne i duchovné potreby človeka. V tejto funkcii sú nositeľmi aktuálnosti (bezprostrednosti), autorskej jedinečnosti (zaistujú štýlovú jedinečnosť variabilitou použitých jazykových prostriedkov), vytvárajú autorský osobný svojráz reči, utvárajú idiolektickosť diela. I tu sú nárečové prvky využité skôr v lexikálnej a syntaktickej rovine, tvaroslovná a hláskoslovná rovina sa prispôbuje spisovnému jazyku. Výnimkou je častejší výskyt *ä, ô: vstupnô, akôže, dieľa ti je*

akôsi zimomravô, chlápä, šušomät a i. V lexikálnej rovine nájdeme nárečové lexémy z rôznych oblastí života; niektoré naznačujú napr. sociálne rozvrstvenie obce (*richtár, kasír, vartáš, obecný tútor, fuľajtár* a pod.), iné označujú nositeľov rôznych remesiel a profesií (*kožkár, brdár, miškár, pi-liar*) a pod. V jednotlivých častiach knihy sa pomocou nich predstavuje mlynárska, kováčska, furmanská, pltnícka a i. terminológia. Väčšina reálií označených nárečovými výrazmi sa vysvetľuje hneď, obyč. v zátvorke (*koza je plť vhodná na plavbu po rieke*, s. 210), opisu iných sa venujú aj celé kapitoly (napr. *koncová plachta*, s. 141–146). Autor vysvetľuje pôvod niektorých slov (*plátno*, vysvetlenie sémantiky a pôvodu slova *priadky* na s. 187, podrobná poznámka o slove *krčma* na s. 84–85 a pod.). Takto sa dialektizmy stávajú nositeľmi faktickosti. Menej výrazná je ich bizarnosť, dôležitý prostriedok zvýraznenia príbehu v druhom type literatúry, no o to viac vystupuje do popredia ich detailnosť napr. pri opísaní sypárne (*... hneď v ich blízkosti viseli nitelnice, ciepký a darmovis, do kúta sa oprel predný a zadný návoj a pod povalu sa zastrčili riedke i husté brdá...*, s. 77), záhradky, izby, pri opise podávania jedla a pod., emocionálnosť ako najvyšší stupeň subjektívnosti výrazu (spočíva vo vyjadrení autorových citov):

Z nádoby by som vtedy vyhrabal aj kolomaž a tú natrel na kabáč... Joj, z takej vody hrozitánsky trávi! (s. 147) — Ech, keby ste len rúče zišli!... Ako to len sprevadíme? Či sa nám dačo nestane? (s. 166)

Dialektizmy sú často nositeľmi etosu a charakterizujú aj reč postáv:

Och, tie ničponiny!, skríkla mať, keď prišla na deravú priadzu... A koľkože si nasnovala? Ale iba na tri steny... Naša Hana má nasnutô na štyri! — A dal si chvostom? Akože! Rúče som ich nakrímil. Aj si ich napojil? Každý vypil put-ňu...

Pomenovaním zvláštností pochádzajúcich z prostredia alebo doby opísaných v diele sa okrem faktickosti dosahuje aj dokumentárna markantnosť. Tak pôsobí zo štylistickej stránky aj zaujímavé uvádzanie citátov z autentických písomností o histórii Oravy (napr. na s. 210–211). Dokumentárna hodnota je zvýraznená reáliami a rôznorodými motívmi z oravského prostredia. Dielo tak získava svojský sociálny, dobový aj rečový kolorit. Autorovi sa pomocou nárečových slov darí uchovať konkrétnu jedinečnosť obrazu, ktorá je jednou z podmienok zážitkovej recepcie. Bez takéhoto prístupu by sa umelecký obraz stal schematickým, oslabením typickosti by sa stal empirickým, náhodným, strácal by svoju poznávaciu silu. Práve v dôsledku poznávaco-informatívnej a zážitkovej hodnoty diela

sa zvyšuje jeho zaujímavosť. Dôležité je, aby typickosť nebola blokována nepriepustnosťou informačného kanálu, t. j. neprístupnosťou motívov diela pre nejasné významy nárečových lexém. Modelovanie motívov vhodným podaním slov (jednotlivé nárečové lexémy sa v nich používajú s významovou priehľadnosťou), štylizácia, kompozícia témy a celkové podanie však prístupnosť zaručujú. Pri opisovaní rozličných oblastí života autor využíva aj neobyčajne bohatú frazeológiu, ktorá s nimi súvisí:

Za jednu brázdou by si dal ruku odťať. — Aký odev, taká češ. — Po svätom Gregore každý sedliak leňoch, čo neorie. — Čo tak letíš, vari ti mlieko ukýpa? — Čítal hviezdy na oblohe za bieleho dňa. — Zošíval na izbe kúty. — Kosil pod snehom. — Kľúčom kála drevo a dvere otvára sekerou...

Autor nás predovšetkým podrobne oboznamuje s duchovným životom oravského človeka, s rôznymi zvykmi a obyčajmi počas celého roku, opisuje postup prác pri spracúvaní ľanu, pri tkaní a pri mnohých ďalších činnostiach, predstavuje prácu oravských rubárov, pastierov, pltníkov a pod. V treťom type majú takéto opisy primárnu dokumentárnu hodnotu bez uplatnenia výraznejšej dejovej línie, príbeh modelujú až v druhom pláne, kým v druhom type sa opisujú ako sekundárne na pozadí príbehu.

5. Rozborom nárečových prvkov v umeleckej literatúre sme sa pokúsili vyčleniť tri typy, tri osobitné postupy využívania týchto prvkov. Ako indikátory ich estetického a umeleckého využitia nám poslúžili pojmy estetickej komunikácie a metakomunikácie. Všimli sme si využitie nárečových prvkov najmä v slovnej zásobe, mieru ich využitia a účasť na zvýšení, resp. znížení estetického zámeru autora. Na základe toho sme vyčlenili tri typy umeleckej literatúry.

5.1. Typ humoristicko-rozprávačskej literatúry, ktorá má nižšiu umeleckú úroveň, je blízka ľudovému rozprávaniu. Nárečie sa tu využíva v celej šírke — ako ucelený text. Je nositeľom komického (niekedy až groteskného) účinku, jeho ďalšie prínosy sú v pozadí a nie sú časté (no nevylučujú sa, napr. môžu charakterizovať vystupujúcu postavu, jej vlastnosti, prostredie a pod.).

5.2. Druhý typ literatúry je na vyššej (vysokej) umeleckej úrovni. Nárečové prvky sa využívajú najmä v lexikálnej rovine. Pomáhajú pri modelovaní príbehu, sekundárne sú nositeľmi dokumentárnej hodnoty. Aktívne sa zúčastňujú na vykresľovaní charakteru postáv a prostredia. Pre tento typ literatúry je typické bohaté využívanie nárečových zvrátov a nárečovej frazeológie. Je zastúpený množstvom súčasných literárnych prozaických diel.

5.3. Tretí typ literatúry má vyššiu (vysokú) umeleckú úroveň. Umelecký obraz sa zväčša spracúva na základe osobných zážitkov autora. Nárečové

prvky sa využívajú v syntaktickej a lexikálnej (málo vo zvukovej a tvarovej) rovine. Slúžia ako informatívny prostriedok s vysokou dokumentárnou aj umeleckou hodnotou. Sekundárne modelujú dej, resp. príbeh (nie je v tomto type častý).

Tematika všetkých troch typov literatúry sa viaže na vidiecke prostredie. Je obvyčajne historizujúca.

Náš rozbor ukázal, že nárečia v súčasnej jazykovej komunikácii nefungujú len ako každodenne používaný prostriedok na vidieku, ale aj ako funkčný výrazový prostriedok v našej umeleckej literatúre. Treba však konštatovať i to, že sa využívajú pri rozprávaní o našej národnej minulosti; beletria opisujúca našu súčasnosť nárečové prvky využíva sriedmo alebo ich vôbec nevyužíva.

Literatúra

BAJŽÍKOVÁ, E.: Interpretácia kompozície Panghartov Ivana Hudeca. In: *Studia Academica Slovaca*. 15. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1986, s. 19—30.

FINDRA, J.: Dialektizmy ako štylistické prostriedky. *Kultúra slova*, 12, 1978, s. 139—144.

HABOVŠTIK, A.: Využitie nárečí v slovenskej literatúre. *Slovenský jazyk a literatúra v škole*, 13, 1966/1967, s. 294—297.

MIKO, F. — POPOVIČ, A.: *Tvorba a recepcia*. Bratislava, Tatran 1978. 386 s.

HABOVŠTIK, A.: *Oravské chodníčky*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1985. 320 s.

HAJDIN, Š.: *Ej, Macejku, Macejku ...* Bratislava, Príroda 1985. 136 s.

HUDEC, I.: *Pangharty*. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1985. 220 s.

Ladislav Dvonč

SPRACOVANIE HLÁSOK A PÍSMEN V SLOVNIKU SLOVENSKÉHO JAZYKA

V Slovníku slovenského jazyka (SSJ) sa popri heslách spracúvajúcich jednotlivé slová alebo aj niektoré spojenia slov uvádzajú aj heslá, v ktorých sú zachytené hlásky a písmená používané v spisovnej slovenčine. V ich spracovaní nachádzame viac zbytočných rozdielov alebo aj isté nedostatky, na ktoré tu chceme upozorniť.

V SSJ sa predovšetkým nezaznamenávajú všetky hlásky a písmená. Zo samohlások chýba *ä*. Z dvojhĺások tu chýba *ô*. Neuvádzajú sa ani dvojhĺasky *ia*, *ie*, *iu*, ktoré označujeme spojením dvoch písmen (zložkami). Neuvádzajú sa ani spoluhlásky *dz*, *dž*, ktoré tiež označujeme zložkami (ako hlásku *ch*, ktorá sa uvádza). Chýbajú teda niektoré samohlásky, dvojhĺasky a spoluhlásky. Chýba nakoniec aj *io*, ktoré sa využíva pri prepise z azbuky do latinky (napr. *Fiodor*, *matrioška*). Spracovanie hlások a písmen je v SSJ neúplné.

V hesle *a*¹ sa v zátvorkách pripája *á* (dlhé *á*), teda je tu *a*¹ (*á*). V iných heslách sa dlhá samohláska neuvádza v zátvorkách. Je tu *e*, *é*, podobne *i*, *í*, rovnako *o*, *ó* a *u*, *ú*. Podľa väčšiny prípadov by sa mali vedľa seba uvádzať *a*¹ a *á*. Je tu však ďalší problém. Uvádza sa *a*¹ a samostatne aj *a*² a *a*³, teda ako homonymá. Pri *á*³ sa spomína aj *á*, čo znamená, že existujú aj homonymá *á*¹ a *á*². To ukazuje, že popri *a*¹ má byť *á*¹. Niektoré ďalšie prípady sa berú ako homonymá a označujú sa číselnými indexmi, iné sa takto nespracúvajú. Je tu napr. *o*¹, *ó*¹ a *o*², *ó*², *z*¹ a *z*². Uvádza sa tu však v jednom hesle *f* a v ďalšom osobitnom hesle je *f*, *ff*, *fff* ako citoslovce, teda nie *f*¹ a *f*², podobne je tu jedno heslo *i* a druhé heslo *i*, nie *i*¹ a *i*², je tu *k* a *k*, nie *k*¹ a *k*², v jednom hesle je *v* a v ďalšom tiež *v*, nie *v*¹ a *v*².

Nejednotnosti sú aj vo výkladoch. Tak *a*¹ sa označuje (v prvom význame) ako samohláska a prvá litera v abecede, *b*, *c*, *č* ako hláska a písmeno, *ď* je už spoluhláska a písmeno, *ď* takisto a takéto rozdiely sú aj v spracovaní ďalších hlások. Teda v niektorých prípadoch sa tu používa všeobecnejšie určenie hláska, v iných užšie vymedzenie samohláska alebo spoluhláska. Malo sa jednotne hovoriť o hláskach. Pri *a*¹ sa hovorí o litere (prvej litere v abecede), v ostatných prípadoch o písmenách. V našej ja-

zykovede sa dnes bežne používa termín písmeno (napr. malé písmeno, veľké písmeno), výraz litera do istej miery zastaráva, preto sa mal vo všetkých prípadoch používať dôsledne termín písmeno.

Nejednotnosť nachádzame aj v spracovaní spojení slov ako príkladov, ktoré sa pri jednotlivých hláskach a písmenách zaznamenávajú. Pri *a*¹ sa uvádzajú spojenia *krátke a* a *dlhé á*, pričom je tu aj štylistická skratka *gram*. Táto skratka sa už neuvádza pri spojeniach *krátke e* a *dlhé é*, pri *krátkom i* a *dlhom í*, *krátkom o* a *dlhom ó* a podobne ani pri *krátkom u* a *dlhom ú*. Spomína sa tu *krátke a* a *dlhé á*, *krátke e* a *dlhé é*, *krátke i* a *dlhé í*, *krátke o* a *dlhé ó*, *krátke u* a *dlhé ú*, teda iba krátke a dlhé samohlásky, nie je tu *krátke A* a *dlhé Á* atď. (písmená). Rozdiely sú aj z hľadiska poradia. Pri *a*¹ je najprv *malé a*, *veľké A*, potom *krátke a*, *dlhé á*, podobne je *malé o*, *ó*, *veľké O*, *Ó*, takisto *malé u*, *veľké U* a *krátke u*, *dlhé ú*, ale je tu najprv *krátke e*, *dlhé é*, potom *malé e*, *veľké E*, podobne *krátke i*, *dlhé í*, za nimi *malé i*, *veľké I*. A je tu ďalší rozdiel. Spomína sa *malé a*, *veľké A*, nie aj *malé á*, *veľké Á*, podobne iba *malé e*, *veľké E*, *malé i* a *veľké I*, *malé u* a *veľké U*, zato je tu *malé o*, *ó*, *veľké O*, *Ó*, teda na jednej strane sa spomínajú malé krátke písmená, ako aj veľké krátke písmená, na druhej strane malé a veľké krátke aj dlhé písmená. Malo by sa jednotne hovoriť o *malom a*, *á* a *veľkom A*, *Á*, podobne o *malom e*, *é* a *veľkom E*, *Ě* atď. V hesle *l* sa uvádzajú príklady *malé l*, *veľké L*, *dlhé ĺ*, *mäkké ě*, *tvrdé l*. Iba z týchto príkladov sa dozvedáme, že v slovenčine je nielen *l*, ale aj *ĺ*, ako aj *ľ*. Ak sa však krátke a dlhé samohlásky uvádzajú vždy vedľa seba, napr. *a* (*á*), *e*, *é* atď. (malo by byť aj *a*, *á*, o čom sme hovorili vyššie), potom by sa mali uvádzať vedľa seba aj *l*, *ĺ*, pri ktorých ide o rovnaký rozdiel v kvantite ako pri samohláskach. Okrem toho *ľ* predstavuje v spisovnej slovenčine taktiež osobitnú fonému, a preto by sa rovnako ako iné fonémy mala uvádzať nie spolu s *l*, ale osobitne (v osobitnom hesle). V hesle *l* sa má uvádzať ako príklad spojenie *tvrdé l*, v hesle *ľ* zasa *mäkké ľ*. Podobne aj v hesle *r* sa uvádzajú spojenia *krátke r* a *dlhé ř*, toto *ř* by však malo byť hneď za *r* na začiatku hesla, lebo ide o rovnaký prípad (z hľadiska kvantity) ako *a*, *á*, *e*, *é* atď., pričom *ř* podobne ako *ľ* je osobitnou fonémou. Zo spracovania v SSJ sa výrazne neprejavuje to, že *l*, *ĺ* a *ř* sú samostatné, osobitné fonémy a písmená.

Vo väčšine prípadov sa na prvom mieste spomína malé písmeno, za ním veľké písmeno, napr. *malé a*, *veľké A*, *malé f*, *veľké F* atď. V hesle *q* sa na prvom mieste uvádza *veľké Q*, za ním *malé q*, teda pomenovania malé a veľké písmeno v opačnom poradí. Aj tu by sa na prvom mieste malo spomínať *malé q*, potom *veľké Q*. V hesle *ch* sa spomína *malé ch* a *veľké Ch*, pričom toto *veľké Ch* pozostáva z veľkého *C* a malého *h*. Popri *Ch* sa však používa aj *CH*, napr. CHEMICKÉ ZÁVODY JURAJA DI-

MITROVA, CHEMKO a pod. Podľa toho treba hovoriť o *Ch* aj *CH*. Tento stav sa odráža aj v skratkách, v ktorých je niekedy *Ch*, inokedy *CH*, napr. *ChZJD* alebo *CHZJD* (pri písaní na písacích alebo sázacích strojoch je výhodnejšie používať *CH* ako *Ch*).

V hesle *z*¹ sa hovorí o tom, že je to spoluhláska a posledné písmeno v abecede. V Pravidlách slovenského pravopisu (s. 7) sa uvádza poradie písmen v abecede, v ktorom za *z* je *ž*. Tu si treba uvedomiť, čo máme rozumieť pod písmenom. V Pravidlách sa za osobitné písmená berú *ä*, *č*, *ď* atď., ktoré predstavujú spojenie písmena s diakritickým znamienkom, ba aj *dz*, *dž*, *ch* (s. 7), pričom sa tu zároveň hovorí, že v slovenskom pravopise označujeme každú hlásku jedným osobitným písmenom, výnimkou sú hlásky *dz*, *dž*, *ch*, ktoré označujeme spojením dvoch písmen. Ak sa *z* v SSJ označuje ako posledné písmeno v abecede, vychádza sa z ponímania *ž* ako spojenia písmena *z* s diakritickým znamienkom. Ak sa však *č*, *ď* atď. v Pravidlách a aj v tomto slovníku berú ako písmená, potom aj *ž* je osobitné písmeno, z čoho zas vyplýva, že toto písmeno je posledné v abecede, nie *z*. Preto sa aj v Pravidlách slovenského pravopisu ako posledné písmeno v abecede uvádza nie *z*, ale *ž*.

Poznámky možno mať ďalej k spracovaniu ustálených vyjadrení pri jednotlivých hláskach a písmenách. V hesle *a*¹ sa správne uvádzajú hovorové vyjadrenia *nepovedať ani a (á)*, *ani b (bé)* a *od a (á) do z (zé, zet)*. Podobne v hesle *b* je vyjadrenie *nepovedať ani a*, *ani b (bé)* a vyjadrenie *nepovedal ani b (bé) ani c (cé)*, v hesle *c* je vyjadrenie *nepovedal ani b (bé) ani c (cé)*. V hesle *f* však chýba novšie vyjadrenie *nepovedal ani f* a podobne aj v hesle *ň* vyjadrenie *nepovedal ani ň*. V hesle *p* sa spomína frazeologizmus *má všetkých päť p* — všetky náležitosti, prednosti, najmä o ideálnej neveste, ktorá má byť (podľa meštiackych predstáv) pekná, poctivá, pracovitá, pobožná a peňažitá (bohatá). Toto vyjadrenie je tu označené ako *hovor. zastar.* Ak vyjdeme z významu slova *meštiak*, ku ktorému patrí príd. meno *meštiacky* (v SSJ sa uvádza: *meštiak pejor.* mešťan, *preu.* nepokrokový, obmedzený človek, buržoa), sotva možno hovoriť o tom, že by viacere z uvedených vlastností zodpovedali meštiackym predstavám, či už máme na mysli pejoratívne používanie tohto výrazu alebo jeho prenesené využívanie. V hesle *päť* v tom istom slovníku je iné spracovanie: *hovor. mať všetkých päť p* — všetky cnosti, výhody, prednosti (o deve, o žene). V Slovníku spisovného jazyka českého (2, 1964, s. 567) je takéto spracovanie: *mít všech pět p (pé)* (o ženě) mít dobré vlastnosti (být poctivá, pracovitá, poslušná, pěkná a mít peníze). Neuvádza sa tu skratka, ktorá by štylisticky vymedzovala toto vyjadrenie. Nespomínajú sa tu ani meštiacke predstavy. V SSJ v hesle *p* sa vyjadrenie *má všetkých päť p* malo spracovať rovnako ako v hesle *päť*, pričom sa v jednom aj druhom prípade malo

toto vyjadrenie rovnako kvalifikovať zo štylistického hľadiska (najskôr tu možno hovoriť o hovorovosti).

Nakoniec sa dotkneme uvádzania výslovnosti pri jednotlivých hláskach a písmenách. Výslovnosť sa uvádza za heslovým výrazom v zátvorkách po skratke *vysl.*, napr. *b* (vysl. i *bé*), teda výslovnosť je tu *b* aj *bé*, podobne je *c* (vysl. i *cé*) atď. V hesle *a*¹ sa uvádza hovorové vyjadrenie *nepovedať ani a* (*á*), *ani b* (*bé*), pričom nie je úplne jasné, či sa tu môže vyslovovať *a* aj *á*, *b* aj *bé*, alebo je tu výslovnosť *á*, *bé*. Myslíme, že sa tu spoluhláska *b* vyslovuje ako *bé*, teda s dlhou samohláskou, a podľa toho sa aj *a* vyslovuje ako *á* (tiež dlhá samohláska). Viaceré spoluhlásky sa vyslovujú aj s dlhým *é*, napr. *cé*, *čé*, *dé*, *ďé*, *gé*, *jé*, *pé*, *té*, *ťé*, *vé*, písmeno *q* sa vyslovuje aj ako *kvé*, v slovníku však chýba určenie výslovnosti *q* ako *kv*. V hesle *z*¹ sa uvádza: (vysl. i *zé* i *zet*). Nazdávame sa, že bežná je výslovnosť *zet*. V tom istom hesle sa uvádza vyjadrenie *od a* (*á*) *až do z* (*zé*, *zet*), vo výslovnosti je tu však vždy *á* a *zet*. V hesle *w* je: (vysl. i *wé*). Tu však prichádza do úvahy iba výslovnosť *vé* (*w* je u nás iba písmeno, ktoré sa stotožňuje s *v*, aj keď sa v odborných prácach využíva aj na označenie hlásky odlišnej od *v*). V hesle *x* sa uvádza: (vysl. *iks* i *ks*). Ak ide o výslovnosť samostatne použitého písmena *x*, potom je tu výslovnosť *iks*. Inak sa písmeno *x* v jednotlivých slovách vyslovuje ako *ks* alebo ako *gz*, napr. *taxa* ako *taksa*, ale *exemplár* ako *egzemplár* (Krištof, 1964, s. 103). Podľa toho aj v spracovaní výslovnosti jednotlivých hlások a písmen sú v SSJ nedôslednosti.

Z našich poznámok vyplýva, že v novších lexikografických dielach bude potrebné spracovať jednotlivé hlásky a písmená, ktoré sa používajú v spisovnej slovenčine, úplnejšie a jednotnejšie. Pokladáme tieto poznámky a pripomienky za aktuálne i preto, že SSJ je naším najrozsiahlejším a najúplnejším lexikografickým dielom.

Literatúra

KRIŠTOF, Š.: O výslovnosti *x*. Slovenská reč, 29, 1964, s. 102–104.

Pravidlá slovenského pravopisu s pravopisným a gramatickým slovníkom. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Braitslava, Vydavateľstvo SAV 1971. 424 s.

Slovník slovenského jazyka. 6. zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959–1968.

Slovník spisovného jazyka českého. 2. Red. B. Havránek et al. Praha, Nakladatelství ČSAV 1964. 1196 s.

PRÍSPEVOK K SPRESNENIU KLASIFIKÁCIE ČASTÍC

Častice sa vyhranili ako osobitný slovný druh. Sú bez vetnočlenskej platnosti, takže netvorlia syntagmy ako napr. príslovky alebo číslovky, ale nevyjadrujú ani syntagmatické vzťahy, čím sa odlišujú od predložiek a spojok. Funkciou častíc je nadväzovať na kontext alebo vyjadrovať postoj hovoriaceho k obsahu svojho jazykového prejavu. Pri vyjadrovaní tohto postoja častice modifikujú význam výrazov alebo výrazy aktualizujú. A keďže v ponímaní významu a funkcie častíc sa prejavujú isté nejasnosti, odrazilo sa to v nejednotnej klasifikácii daktorých častíc. Pokúsime sa problém ozrejmiť a navrhnúť isté riešenie.

Komplexný opis častíc priniesla v roku 1966 Morfológia slovenského jazyka (MSJ). Klasifikácia častíc sa však uplatnila i v šesťdielnom Slovníku slovenského jazyka (SSJ), ktorý vyšiel v rokoch 1959–1968. V týchto jazykových príručkách sa zhodne klasifikovali tzv. nesporné častice i daktoré slová s platnosťou prísloviok a častíc, napr. *akurát, dobre, ináč, najskôr/najskorej, nanajvýš, naopak, pochopiteľne, pravdepodobne, prirodzene, rovno, skoro, skutočne, tak/takto*. No SSJ na rozdiel od MSJ neuviedol platnosť týchto častíc: *bezmála, bezpochyby, celkom, či, čisto, dočista, dokopy, doslova, fakticky, koniec koncov/koniec koncom, nadovšetko, navyše, neklamne, nevyhnutne, pomaly, prípadne, rozhodne, správne, vcelku, vonkoncom, výlučne, výslovne*. Túto nepresnosť odstránil nedávno vydaný Krátky slovník slovenského jazyka (KSSJ), v ktorom sa podchytili aj častice *najmenej, najviac, pomerne, približne, prinajlepšom, prinajmenej/prinajmenšom, respektíve, ťažko, viac-menej*. Ani jedna zo spomenutých príručiek však nezaznamenala časticovú povahu lexém *eventuálne, maximálne, minimálne, presne, priemerne, zaručene, zhruba*, príp. aj iných.

Pri odlišovaní slovnodruhovej platnosti prísloviok a častíc možno účelne využiť poznatok, že po zmene tejto platnosti sa častica stane synonymom s niektorou nespornou časticou. Ozrejmime si to na viacerých syntaktických konštrukciách.

V spojeniach *maximálne využitý* a *minimálne poklesnú* ide o príslovky miery, o čom nás presvedčia synonymné príslovky *najviac/najväčšmi* a *najmenej*, ale v spojeniach *môžu byť dlhšie maximálne o 10 centimetrov* a *trvala minimálne dve hodiny* už ide o častice, ktoré by bolo možno nahradiť synonymnými časticami *nanajvýš* a *aspoň*, príp. časticami *najmenej, prinajmenej, prinajmenšom*, ktoré SSJ nesprávne klasifikoval ako príslovky. Odlišnosť lexikálneho významu týchto slov si môžeme ešte spoľahlivejšie

overiť na vyjadreniach *ceny maximálne stúpili* a *ceny stúpili maximálne o 10 percent*. Kým príslovka *maximálne* vyjadruje najvyššiu mieru, časť *maximálne* priam protirečivo obmedzuje mieru vyjadrenú číslovkou. Slová *najmenej* a *najviac* si zasluhujú osobitnú pozornosť pre svoju trojakú slovnodruhovú platnosť. Ako číslovky vyjadrujú neurčitý počet (*najmenej žien*) alebo neurčité množstvo (*najviac práce*), ako príslovky miery determinujú príznaky (*najviac hundre, najmenej príťažlivá*) a napokon ako častice modifikujú vyjadrenia presného množstva alebo presného počtu (*najmenej rok, najviac sto korún*). Nie je bez zaujímavosti, že v platnosti číslovky a príslovky sa používa i pozitív a komparatív slov, ale vo funkcii častice sa uplatňuje len podoba superlatívu.

Slovnodruhovú zmenu si môžeme overiť aj na spojeniach *presne strieľa* a *je presne jedna hodina* (= práve, akurát), *skoro ráno* a *skoro dvadsať rokov* (= takmer), *zhruba očistený* a *zhruba polovica pozemku* (= približne, asi).

Treba mať na zreteli, že príslovky determinujú výrazy, s ktorými vstupujú do syntagmy, a tak spresňujú ich význam, kým častice v primknutí k výrazom (slovám, syntagmám alebo vetám) iba podľa zámeru expedienta modifikujú ich význam. Príslovky nie sú teda schopné bližšie určovať vyjadrenia presného množstva alebo presného počtu, ktoré možno iba modifikovať časticami. Ukážeme si to na spojeniach *bezmála tretina, bezmála sedem rokov, bezmála všetci, bezmála všetko* (SSJ ich chybné klasifikoval ako príslovky) a *bezmála pol piata tisíca* (správne klasifikovala MSJ). Slovo *tretina* je totiž presné označenie množstva, slovo *sedem* je presné označenie počtu, slová *všetci* a *všetko* sú presné naznačenia množstva a výraz *pol piata tisíca* je presné označenie počtu. Preto ani jeden z uvedených presných výrazov netreba (ani nemožno) spresňovať, možno len upraviť ich významy časticami *asi, aspoň, až, bezmála, najmenej, najviac, okružle, skoro, takmer, zhruba*. Pravda, takáto úprava sa už nebude vyznačovať spresnením, ale skôr znepresnením či spochybnením vyjadreného množstva alebo počtu. Len časticami *presne, akurát* a *práve* možno ešte zdôrazniť presnosť modifikovaných výrazov, porov. *presne o tretej popoludní, akurát my traja, práve toľko*. Naproti tomu príslovky miery sú schopné bližšie určovať iba nepresné vyjadrenia množstva alebo počtu, ktoré nemožno modifikovať časticami: *veľmi (príliš, hanebne) málo, trochu (značne) menej, strašne mnoho, nesmierne veľký počet, úžasne (pomerne) veľa, podstatne (oveľa) viac, nesporne dosť* a pod.

Tieto poznatky možno využiť napr. na rozlíšenie slovnodruhovej platnosti slova *priemerne* v konštrukciách *priemerne nadaný* a *minúť denne priemerne 50 korún* (KSSJ, s. 350). Na spoľahlivé určenie jeho časticovej povahy pred presným číselným výrazom (*priemerne 50 korún*) chýba v ja-

zyku synonymná časť (časť *približne* nie je významovo celkom adekvátne). O významovej odlišnosti tejto pôvodnej príslovky sa však môžeme presvedčiť aj na iných spojeniach: *žijú priemerne* (= nie nadpriemerne) a *žijú priemerne 58 rokov* (= asi). Použijeme tu i vylučovaciu metódu: slovo *priemerne* nie je schopné modifikovať nepresné označenie počtu (porov. „priemerne veľa“), hoci na jeho determináciu je vhodná napr. príslovka *pomerne* (*pomerne veľa*). A tak nesporná schopnosť modifikácie dokazuje aj časticovú platnosť slova *priemerne*.

Neistotu badať i pri slovnodruhovom určovaní slov *spolu*, *dohromady*, *dovedna*, *globálne*, *súhrnne*, *úhrnom* a latinského citátového výrazu *summa summarum*. Ich príslovkový charakter býva nesporný v spojeniach so slovesami (*chodia spolu*, *dal dohromady*). Tieto príslovky nie sú synonymné s nijakou nespornou časticou a ani v postavení pred kvantitatívnymi výrazmi (*pracuje tam spolu 14 ľudí*, *robí to dohromady sto korún*, *chodia spolu pol roka*, *vyžaduje si summa summarum štvrt milióna*) neplnia modifikačnú funkciu. Medzi ne a číselné výrazy možno totiž vsunúť iné modifikujúce častice (*pracuje tam spolu aspoň 14 ľudí*, *robí to dohromady len sto korún*, *vyžaduje si summa summarum asi štvrt milióna*). Posudzované slová teda bližšie určujú slovesá. Postpozíciu príslovky si v prvom prípade vynútila požiadavka výraznejšieho odlišenia spojenia *pracovať spolu* od slovesa *spolupracovať*. V druhom prípade možno slovosled vety bez narušenia významu zmeniť: *dohromady to robí sto korún*. Použitie príslovky pred číselným výrazom v treťom prípade si vyžiadala ustálenosť výrazu (*chodiť spolu* = *dvoriť*). V ostatnom prípade by sme sa prihovárali len za zjednodušenie výpovede: *vyžaduje si sumu štvrt milióna*. A napokon príslovková platnosť umožňuje použiť za posudzovanými slovami vyjadrenia nepresného počtu alebo nepresného množstva: *žije tam spolu veľa ľudí*, *robí to dohromady kopu peňazí* atď.

Výhrady však máme proti spojeniam *náklady spolu*, *výnosy spolu* a pod., v ktorých použitá príslovka figuruje ako nevhodná náhrada českej príslovky *celkem*. Príslovky používame v adnominálnom postavení len ako prívlastky niekoľkých dejových substantív: *návrat domov*, *cesta späť*, *sed znožmo*, *stoj rozkročmo*. Determinácia ďalších podstatných mien príslovkami sa javí ako nesystémová a nepotrebná, pretože ju môže nahradiť bežnejšia determinácia zhodným prívlastkom: *celkové náklady*, *celkové výnosy*.

Ako sme už spomenuli, častice *pomerne* často modifikujú vyjadrenia presného množstva alebo presného počtu. O takúto modifikáciu ide aj v konštrukciách *asi kilometer*, *minimálne hodinu*, *približne pred mesiacom*, *najmenej štvrtina*, *aspoň tucet*. Modifikované substantíva v nich

predstavujú presné kvantitatívne výrazy, z ktorých sa elidovala číslovka *jeden* (asi *kilometer* = asi jeden kilometer atď.). Ešte častejšie aktualizujú častice označenia či naznačenia osôb alebo vecí: *jedine matka*, *údajne vojaci*, *najskôr ty*, *predovšetkým oni*. Obdobnú aktualizáciu úlohu plnia i častice *hlavne*, *iste*, *najmä*, *pravdepodobne*, *skutočne*, *určite*, *vskutku*, ale i častice *bezpochyby*, *nesporne*, *prípadne*, *rozhodne*, *výlučne*, *výslovne*, pri ktorých SSJ nezaznamenal časticovú platnosť, ba aj častice *eventuálne*, *výhradne*, *zaručene*, ktorým ani KSSJ nepriznal časticový charakter.

Pomerne bohatý inventár častíc konvenuje zámerom štylistickej diferenciácie prejavov. Daktoré častice sa teda s obľubou používajú v oficiálnych textoch (*eventuálne prevádzkareň č. 8*, *rozhoduje výhradne súd*), niektoré odzrkadľujú zámer vyjadrovať sa intelektuálne (*jedine vtedy*, *fakticky nikto*, *tomu jednoducho nerozumiem*) a podaktoré sa pre exkluzívnosť dostali na perifériu spisovnosti alebo až za ňu (*zaručene ty*, *bezpečne ten*, *stopercentne vtedy*, *spackal to normálne on*).

Presvedčili sme sa, že každá zmena príslovkovej platnosti na časticovú mala za následok väčšiu alebo menšiu zmenu lexikálneho významu. Pri zmene funkčnosti neplnovýznamových slov však významová zmena nenaštáva, preto pri klasifikácii viacfunkčných predložiek sa musíme opierať o postrehnuteľné syntaktické odlišnosti. Vieme, že predložky vyjadrujú gramatické vzťahy v pádovej väzbe s plnovýznamovými slovami, kým častice sa k modifikovaným výrazom iba primkávajú, a tak práve zánik pádovej väzby môže byť indikátorom prechodu predložky medzi častice. Podľa pádovej väzby si na syntaktických spojeniach možno ozrejmiť viacfunkčnosť pôvodných predložiek: *okolo dvoch stupňov pod nulou* (predložka) a *okolo dva stupne pod nulou* (častica), *vyššie hodiny* (predložka) a *vyššie hodinu* (častica). Časticovú platnosť dokazuje i modifikácia po nespornej predložke: *pred vyššie desiatimi rokmi*, *pri nižšie štyroch stovkách pracovníkov*. Okrem toho častice sa na rozdiel od predložiek nevčleňujú do kompozít s kvantitatívnymi zložkami, porov.: *v nadtisícetrovej výške* a *blízko* (= takmer) *dvadsaťročný*, *okolo* (= približne) *tristostranový román*, *zo* (= asi) *sedemkrát*, *vyššie* (= aspoň) *štvormetrový*. Obširnejšia informácia o tom je v príspevku O slovnodruhovej povahe výrazov *vyššie* a *nižšie* (Sabol, 1978).

Iba pôvodná predložka *zo* natrvalo prešla k časticiam (*zo dvaja*, *zo šesťpercentný*, *zo tri kroky*) a vyjadruje približnosť synonymne s časticou *asi*. Rovnakú približnosť vyjadrujú i viacfunkčné slová *blízko/blízko* a *okolo*, ktoré sa už pred číselnými údajmi častejšie používajú bez pádovej väzby: *blízko* (= takmer) *tri milióny*, *okolo* (= asi) *mínus dva stupne Celzia*. Ich spojenia v pádovej väzbe bývajú o poznanie zriedkavejšie: *blízko troch miliónov*, *okolo mínus dvoch stupňov*. Zbavovanie sa pádovej väzby súvisí s obmedzenými možnosťami jej realizácie, veď napr. predložka *okolo* sa mô-

že pri vyjadrovaní teploty preukazuje uplatniť iba v spojeniach *okolo dvoch (troch, štyroch) stupňov*, lebo vo väčšine spojení (*okolo nula, päť, šesť . . . stupňov*) sa používajú nesklonné tvary číselných výrazov. A práve ústup pádovej väzby spôsobil, že sa uznáva časticová platnosť posudzovaných slov aj vo vyjadreniach *má okolo päťsto nevybavených vecí* (SSJ), *blízo dvaštyridsať* (MSJ) a *výška okolo tisíc metrov* (KSSJ).

Predložky *vyše* a *niže* si zväčša zachovávajú pôvodnú povahu a v spojeniach s kvantitatívnymi výrazmi vyžadujú pádovú väzbu: *vyše (jedného) roka, niže tridsiatky, vyše troch mesiacov*. I v konštrukciách *vyše desať metrákov pšenice, nedá niže 25 ani o grajciar* ich preto SSJ klasifikoval ako predložky, lenže novšie sa už aj ony uplatňujú bez pádovej väzby s číselnými údajmi a stávajú sa tak časticami, ako napr. v spojeniach *vyše tri mesiace, vyše milión rokov*. Ich časticový charakter dokazuje i to, že sa nevčleňujú do kompozít s číselnou zložkou (*vyše dvojhodinový prejav*) a že sú schopné modifikovať výrazy po nespornej predložke (*pred vyše miliónom rokov* alebo *pred vyše milión rokmi, s niže sto pracovníkmi*). Bude teda treba po čase zrevidovať klasifikáciu posudzovaných slov v použitíach bez pádovej väzby (*vyše desať, niže dvadsaťpäť*).

V spojeniach predložiek *nad* a *pod* s kvantitatívnymi výrazmi sa dodržiava obligátna pádová väzba, porov.: *teplota klesla pod nula °C (pod bod mrazu, pod nulu), pod mínus tri stupne, vystúpila nad 30 stupňov Celzia*. Pri tvorení zložených adjektív sa tieto predložky stávajú ich súčasťou: *nadstokilometrová rýchlosť, v nadtisícmetrovej výške*. Rovnako presvedčivou predložkovou povahou sa vyznačujú i predložky *do* (*vráťim do desiatich mesiacov*), *na* (*vzdialený na dva kilometre*), *za* (*vypil za poldeci slivovice*) a i.

Ostáva nám už iba vyjadriť presvedčenie, že uvedené spôsoby určovania funkčnosti častíc poslúžia na ich presnejšiu klasifikáciu a že sa v ďalších jazykových príručkách objavia i častice *maximálne, minimálne, presne, priemerne, výhradne, zaručene, zhruba* a ďalšie.

Literatúra

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala. Bratislava, Veda 1987. 592 s. Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 746—806.

SABOL, F.: O slovnodruhovej povahe výrazov *vyše* a *niže*. Slovenská reč, 43, 1978, s. 34—37.

Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968.

Ladislav Rybár sedemdesiatročný

PhDr. Ladislav Rybár, CSc., mal pestré životné osudy a vykonával rozmanité odborné činnosti. Narodil sa 19. 5. 1918 v Rožňave v rodine remeselníka. Po smrti svojho otca (r. 1925) žil u starého otca v Betliari. Gymnaziálne štúdium absolvoval v Rožňave, kde r. 1937 maturoval. Vysokoškolské štúdium v Brne na získanie kvalifikácie vyučovať na meštianskych školách r. 1938 prerušil a v r. 1938–1942 študoval slovenčinu a dejepis na univerzite v Bratislave. Zaoberal sa dejinami slovenského vysťahovalectva na Dolnej zemi, a preto získal miesto v štátnej správe v Bratislave, po oslobodení pôsobil v zahraničnom odbore Povereníctva informácií a od r. 1945 do r. 1949 na tlačovom odbore Ministerstva zahraničných vecí v Prahe. Po procese s V. Clementisom odišiel do Bratislavy. Tu rok (1950) pracoval vo vydavateľstve Práca, potom v Bratislavských elektrotechnických závodoch, v r. 1952–1955 pôsobil na Pedagogickom gymnázium s maďarským vyučovacím jazykom v Bratislave, v r. 1955–1958 ako vedúci odboru inojazyčných škôl vo Výskumnom ústave pedagogickom, 5 rokov na učňovskej škole, potom do r. 1967 na Strednej priemyselnej škole strojníckej v Bratislave. V roku 1967 prešiel na Pedagogickú fakultu UK v Trnave, kde ako odborný asistent pôsobil až do odchodu do dôchodku r. 1983.

Ako teoretik v oblasti vyučovania slovenčiny na školách s maďarským vyučovacím jazykom sa pričínil o založenie odborného časopisu Szocialista Nevelés a zo začiatku ho aj redigoval. Presadzoval koncepciu, aby sa slovenčina v školách s maďarským vyučovacím jazykom vyučovala ako druhý, nematerinský jazyk. V článkoch v uvedenom časopise písal o vyučovaní slovenčiny, jej úlohách, jej vyučovaní v 3.–5. ročníku, kládol dôraz na konverzáciu a rozširovanie slovenskej slovnéj zásoby.

Teórii vyučovania slovenčiny venoval pozornosť aj na stránkach časopisu Slovenský jazyk a literatúra v škole. Témy niektorých jeho príspevkov: od ypsilonovedy k slovenčine, vyučovanie slovenčiny na školách s maďarským vyučovacím jazykom, na učňovských školách, rétorika v škole, sloh a i.

Slovenčiny a jej vyučovania sa dotýkajú aj jeho príspevky v odborných časopisoch a zborníkoch. Sú to štúdié *Možnosti skvalitniť vysokoškolskú prednášku* (zborník Otázky zvyšovania kvality a efektívnosti práce vysokých škôl, 1986); *Kultúra vyjadrovania, výrazný prednes...* (zborník Slovenský jazyk a literatúra na 2. stupni ZŠ, 1979), *O kultúre výrazu vysokoškolských učebníc* (zborník Otázky tvorby vysokoškolskej učebnice..., 1984), *Niekoľko kapitol o umeleckom prednese* (zborník PF UK v Trnave – Philologica, 2, 1971), *Czambelovo poňatie ľudozvučnosti* (zborník Philologica, 3, 1973), *Jazyk ako významný nástroj riadiacej činnosti* (Vedecké riadenie, 1975, č. 1). Na krásu jazykových prejavov a estetické hodnoty slovenčiny poukázal aj v Kultúre slova. Otázky jazykového prejavu a praktickú rétoriku popularizoval v denníku Pravda a v prílohe Nedeľná Pravda.

Svoje bohaté skúsenosti z oblasti kultúry jazykových prejavov uložil do publikácií *Ako recitovať prózu a poéziu* (1972) a *Základy rétorickej komunikácie* (1980) i do skript *Umelecký prednes prózy, poézie a rečníctvo* (1970), *Rétorika obradných a príležitostných rečí* (1976), *Základné poznatky zo súčasnej rétoriky* (1976) a *Základné poznatky z teórie rečníctva* (zborník Pedagogické a psychologické otázky lektora, 1977).

Je spoluautorom skript *Slovenský jazyk II* pre pedagogické fakulty (1979) a 7 učebníc slovenčiny pre školy s maďarským vyučovacím jazykom. Jeho publikačnú činnosť dopĺňajú preklady z nemčiny, ruštiny a maďarčiny, ako aj návrhy 5 učebných pomôcok (nástenných tabúl, obrazov a diapozitívov). V rokoch 1972–1988 predniesol vyše 100 prednášok z rétoriky pre rečníkov v zbere pre občianske záležitosti a v iných inštitúciách. Bibliografia prác L. Rybára bude uverejnená v časopise *Obzor Gemera*.

Jubilantovi želáme veľa pohody na dokončenie syntézy o rétorike. Bude to zaiste dobrý príspevok k zvýšeniu kultúry jazykových prejavov v školách a vo verejnom živote.

K. Palkovič

Životné jubileum slovakistu L. N. Smirnova

Zásluhou pestrej výskumnej činnosti ruského slavistu a významného zahraničného slovakistu Leva Nikandroviča Smirnova (narodeného 30. mája 1928), doktora filologických vied, má v známom slavistickom centre – v moskovskom Ústave slavistiky a balkanistiky Akadémie vied ZSSR – svoje zastúpenie aj slovenčina. Jubilant tu pracuje od roku 1955 (od roku 1978 už ako vedúci oddelenia slovanskej jazykovedy), keď rok predtým absolvoval na Moskovskej štátnej univerzite slovanskú filológiu s užším odborom slovenský jazyk. Popri výskumnej a vedecko-organizačnej práci je mimoriadne významná aj jeho redakčná činnosť v časopise *Sovetskoje slavianovedenije* a v reprezentačnom zborníku *Slavianskoje i balkanskoje jazykoznanije*. Okrem toho sa zúčastňuje aj na príprave súčasnej generácie slovakistov na Filologickej fakulte Moskovskej štátnej univerzity, a to prednáškami, výberovými seminármi, ako aj vedením diplomových a kandidátskych dizertácií zo slovakistiky.

L. N. Smirnov začal publikovať roku 1956 (výberovú bibliografiu slovakistických prác L. N. Smirnova a medailón o jubilatovi uverejnil V. Blanár v časopise *Slavica Slovaca*, 23, 1988, s. 80–83) a v zhode s vtedajšou celkovou výskumnou orientáciou sovietskej jazykovedy predmetom analýzy jeho prác boli otázky slovesného rodu, času a vidu v slovenčine. V kandidátskej dizertácii *Značenie i upotreblenie form prošedšego vremeni v slovackom literaturnom jazyke* (1962) opísal systém minulých časov a osvetlil sémantiku a fungovanie préteritných a pluskvamperfektových tvarov v slovenčine. Komplexnú a detailnú analýzu vidu bezpredponových slovies v slovenčine, ako aj prehĺbený pohľad na túto problematiku v rámci všeobecnej teórie slovanskej aspektológie predstavuje jeho monografia o sémantickej stránke slovenského slovesného vidu *Glagoľnoje vidoobrazovanie v sovremennom slovackom literaturnom jazyke* (Moskva, 1970), ktorú obhájil ako doktorskú dizertáciu v Jazykovednom ústa-

ve L. Štúra SAV. Aspektologickú problematiku potom rozvádzal v menších príspevkoch publikovaných napr. v *Jazykovedných štúdiách* (v Jónovom zborníku o slovesách *padat* — *padnúť*, v Horeckého zborníku o vidovej charakteristike sloves typu *naraňajkovať sa*), v domácich aj zahraničných zborníkoch a časopisoch, na slavistickom kongrese v Kyjeve roku 1983.

Tak ako každý zahraničný slavista v rámci svojho odboru obsiahne viacero disciplín, resp. viac odborov, aj L. N. Smirnov sa od začiatku svojej vedeckej dráhy venoval viacerým oblastiam slovakistiky a osobitne sa zameriaval na skúmanie dejín spisovnej slovenčiny. Otázky formovania spisovného jazyka skúma v celoslovanskom rámci a v úzkej súvislosti s národným obrozením, s rozvojom národnej ideológie, t. j. vždy so zreteľom na dialektické vzťahy mimojazykových a jazykových činiteľov. Zásluhou L. N. Smirnova sa problematika utvárania spisovnej slovenčiny dostala do takých významných slavistických zborníkov, akými sú napr. *Formirovanije nacionalnych kultur v stranach Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Jevropy* (1977), *Nacionalnoje vozroždenije i formirovanije slavjanskich literaturnych jazykov* (1978), *Istorija literaturnych jazykov i pismennost* (1979), *Formirovanije nacij v Centralnoj i Jugo-Vostočnoj Jevrope* (1981) a i.

V posledných rokoch sa bádateľský okruh L. N. Smirnova — aj ako člena novozaloženej Medzinárodnej komisie pre slovanskú sociolingvistiku pri Medzinárodnom komitáte slavistov — rozširuje o skúmanie súčasnej sociolingvistickej problematiky, otázky demokratizácie slovanských spisovných jazykov v období socializmu (v pozoruhodnom zborníku *Sovremennye slavjanskije kultury: razvitije, vzaimodejstviije, meždunarodnyj kontakt* z roku 1982). Užitočnosť a prínos porovnávacieho prístupu dokumentuje jeho štúdiá (v spolupráci s nebohcou manželkou, polonistkou Z. N. Strekalovovou) o tzv. hybridných slovách v slovanských jazykoch (v zborníku *Sopostavitelnoje izučeniije slovoobrazovanija slavjanskich jazykov*, 1987). Tvorenie tzv. hybridných slov charakterizuje ako výrazný prejav internacionalizácie vo všetkých slovanských jazykoch (v menšej miere sa vyskytuje v južnoslovanských). Prvé hybridné kompozitum v slovenčine *quasivláda* dokladá z polovice 19. stor. zo Slovenských národných novín.

Významnú položku predstavuje spolupráca L. N. Smirnova pri lektorovaní rusko-slovenského aj slovensko-ruského slovníka, ako aj prekladanie štúdií slovenských jazykovedcov do sovietskych časopisov (*Voprosy jazykoznanija, Sovetskogo slavjanovedeniija*) a zborníkov (najnovšie do 20. zväzku periodika *Novoje v zarubežnoj lingvistike* z roku 1988, prinášajúceho výber prác českých a slovenských jazykovedcov z oblasti teórie spisovného jazyka).

L. N. Smirnov stačil vo svojej doterajšej výskumnej činnosti obsiahnuť vybrané problémy z gramatiky, lexiky a slovotvorby, ako aj kľúčové otázky teórie a dejín slovanských spisovných jazykov. Ako ukazuje citovaná bibliografia jubilantových slovakistických prác od V. Blanára, zaoberal sa aj teóriou medzislovanského umeleckého prekladu, dejinami slovakistiky a otázkami rusko-slovenských vedeckých a kultúrnych vzťahov. Písal o vklade P. J. Šafárika do slovanskej jazykovedy (1963), o diele A. Bernoláka (1966), o štúdiu slovenského jazyka v Sovietskom zväze (1966) aj o dejinách slovakistiky v Rusku (1987).

Treba pri tejto príležitosti ešte zdôrazniť, že L. N. Smirnov skúmanú problematiku osvetľuje z pozícií súčasnej slovanskej jazykovedy, pričom jej zapájanie do celoslovanského kontextu mu umožňuje odhaľovať niektoré vzťahy a súvislosti. Prínos L. N. Smirnova pre vývin lingvistickej slovakistiky ocenili

naše akademické orgány udelením zlatej Čestnej plakety Ľudovíta Štúra za zásluhy v spoločenských vedách ako najvyššieho vyznamenania v odbore v SAV a z príležitosti jeho šesťdesiatych narodenín najvyšším odborovým ocenením CSAV – striebornou Čestnou plakétou J. Dobrovského za zásluhy o rozvoj spoločenských vied.

Okrem pevného zdravia, osobnej pohody a tvorivých síl nášmu jubilantovi pri tejto príležitosti želáme, aby aj v ďalších rokoch ešte viac úspešne rozvíjal slovakistický výskum v ZSSR a aby v tejto oblasti mal ďalších aktívnych pokračovateľov a nasledovníkov.

J. Bosák

Konferencia o dynamických tendenciách v jazykovej komunikácii

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV v Bratislave (JŮLŠ) usporiadal v dňoch 23.–25. 5. 1988 v Domove vedeckých pracovníkov SAV v Smoleniciach vedeckú konferenciu *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii*. Na konferencii sa okrem pracovníkov JŮLŠ SAV zúčastnili dvaja hostia zo ZSSR, jazykovedci z Ústavu pro jazyk český CSAV z Prahy (ÚJC), z filozofických a pedagogických fakúlt z celej ČSSR, 1 pracovníčka z Ústavu experimentálnej psychológie SAV a 1 pracovník z Ústavu experimentálnej pedagogiky SAV.

Konferencia sa konala v čase dokončenia a začatia významných projektov: kolektívna monografia pracovníkov JŮLŠ SAV *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* sa v roku 1987 odovzdala do tlače a práca na novom projekte *Slovenčina v súčasnej komunikácii*, na ktorej sa zúčastnia viaceré slovakistické pracoviská, sa ešte len rozbieha. Usporiadatelia konferencie mali na zreteli najmä prípravu tohto nového projektu. Išlo im o riešenie niektorých teoretických, metodologických i praktických problémov vznikajúcich pri tvorení jeho koncepcie. Tieto problémy konferencie vyzdvihol vo svojom úvodnom prejave člen korešpondent SAV Ján Kačala, ktorý konferenciu otvoril. Organizátori sa rozhodli pripraviť konferenciu tak, aby mala predovšetkým diskusný charakter. Popri hlavných referátoch a objednaných komunikátoch poskytli dostatok času na voľnú, neformálnu a hlavne vecnú diskusiu.

Referáty a komunikáty, ktoré odzneli v priebehu prvého dňa rokovania, boli zamerané na dynamiku jazykového systému. Hlavný referát *Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny a jeho podnety pre výskum jazykovej komunikácie* predniesla K. Buzásová (JŮLŠ). Podľa autorky podnety z predchádzajúceho výskumu (ako ho reprezentuje spomínaná kolektívna monografia) pre výskum jazykovej komunikácie možno vidieť jednak v nových poznatkoch o synchronnej dynamike v súčasnej slovnej zásobe slovenčiny, jednak v tom, čo v diele zostalo len naznačené, čo je otvorené najmä z hľadiska nových komunikačných potrieb. Opis konkurenčnosti, variantnosti, funkčnej diferenciácie prvkov spätne stimuluje domýšľanie takých závažných teoretických problémov, ako sú jazyková norma a vzťah normy k systému i úzu, statickosť a dynamickosť, uzavretosť a otvorenosť systému, stav systému a jeho fungovanie, pravidelnosť a nepravidelnosť prvkov. Opis dynamiky slovnej zá-

soby súčasnej slovenčiny poskytuje materiál na skúmanie postojov používateľov k jazyku a prináša obraz o prostriedkoch a slovotvorných postupoch uplatňovaných v rozličných komunikačných sférach.

Na záver autorka zdôraznila, že v ďalšom výskume sa bude musieť spresniť vymedzenie komunikačných sfér, brať väčší ohľad na ústnu komunikáciu a predovšetkým priamym výskumom podložiť charakteristiku sféry bežného dorozumievacieho styku v komunikačných aktoch.

E. S. K u b r i a k o v a (Moskva) sa v 1. časti referátu *Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii: typy a funkcie* zamerala na klasifikáciu dynamických tendencií, v 2. časti podrobne hovorila o týchto dynamických tendenciách typických pre pomenúvaciú činnosť hovoriacich: a) prenikanie syntaxe do nominácie, b) prehĺbenie úlohy tzv. malých slovotvorných modelov, c) skomplikovanie existujúcich sémantických štruktúr.

Po odznení referátov sa diskutovalo na tieto témy: normy v jazyku (J. Horecký, N. Savický, O. Müllerová, J. Hoffmannová, V. N. Telijová), vzťah registrácie a kodifikácie (O. Martincová), otvorenosť – zatvorenosť jazykového systému (J. Chloupek), dynamické tendencie v jazykovej komunikácii (V. Straková, M. Čechová, V. Budovičová).

Rokovanie pokračovalo referátom V. N. Telijovej (Moskva) *Dynamický potenciál expresívnych pomenovaní a ich textotvorné funkcie*, v ktorom autorka analyzovala citovo zafarbené pomenovania (slová, idiomatické a frazeologické spojenia a zaužívané kompozitá) a dospela k záveru, že každé expresívne pomenovanie sa vyznačuje úplnou sémantickou štruktúrou a hierarchiou jej komponentov: gramatického, deskriptívneho, hodnotiaceho, motivujúceho, emotívneho a štylistického. – J. F i n d r a (PF, Banská Bystrica) na základe konfrontácie Slovníka slovenského jazyka s Krátkym slovníkom slovenského jazyka hovoril o dynamike štylistiky lexém a konštatoval, že najväčší pohyb je v štylisticky príznakovej lexike. – O. M a r t i n c o v á (ÚJČ) sa zaoberala typmi neologických procesov z hľadiska fungovania neologizmov na úrovni jazykových prostriedkov i na úrovni komunikačných sfér, štýlov a útvarov národného jazyka. – O dôvodoch a dôsledkoch expanzie vzťahových adjektív v súčasnej slovenčine referovala M. N á b ě l k o v á (JULŠ).

Diskusia k predneseným referátom sa uberala týmito smermi: sémantický model expresívnych pomenovaní (J. Horecký, J. Chloupek, N. Savický, V. Straková, J. Šikra, J. Dolník, J. Kačala, V. Budovičová, K. Buzássyová), štylistická hodnota slov a výrazov (N. Savický, V. Budovičová, J. Hubáček, R. Brabcová, J. Jacko, J. Dolník, K. Buzássyová, J. Kačala), neologizmy a okazionalizmy (V. Straková, V. Budovičová, R. Brabcová, J. Horecký, J. Jacko), vzťahové adjektíva (J. Chloupek).

Na programe druhého a tretieho rokovacieho dňa konferencie bol druhý okruh problémov, týkajúcich sa jazykovej komunikácie. Hlavný referát *Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému* predniesol J. B o s á k (JULŠ). Zamerail sa najmä na vymedzenie a klasifikáciu komunikačných sfér. Vyčlenil dve základné komunikačné sféry (a ďalej ich špecifikoval): 1. celospoločenský styk ako verejná (podľa prostredia) a oficiálna (podľa komunikačného zámeru) sféra a 2. bežný dorozumievací styk ako verejná (alebo neverejná) neoficiálna komunikačná sféra.

J. S k á c e l (PF, Ostrava) referoval jednak o problémoch výskumu uplatnenia jazyka v riadení spoločenských procesov, jednak o perspektívach využi-

tia tohto výskumu. — Témou referátu J. Chloupek (FF UJEP, Brno) bola problematika profesijnej reči. Konštatoval, že z hľadiska spisovnosti — nespisovnosti stojí profesijná reč bližšie k spisovnému jazyku, preniká do publicistického vyjadrovania a uznanie jej existencie je výhodné tak pre komunikáciu, ako aj pre jazykovú teóriu. — R. Brabcová (PF, Brandýs nad Labem) sa zaoberala utváraním komunikačnej normy v bežnom hovorenom jazyku, ktorý stojí medzi spisovným jazykom a dialektom a z jeho normy môžu jednotlivé prostriedky (na základe procesu štýlovej neutralizácie) prenikať do normy spisovného jazyka. — Spontánny hovorený prejav interpretovala M. Krčmová (FF UJEP, Brno). Zdôraznila jeho viazanosť na neoficiálnu komunikačnú situáciu a vždy aj na partnera komunikácie. Takýto prejav vzniká buď náhodne, alebo v ustálených sociálnych skupinách, ktoré si utvárajú komunikačnú normu. — Sociolingvistickým aspektom vzťahov v špecifickej jazykovej situácii, ktorú predstavuje kontaktnosť češtiny a slovenčiny, sa venovala V. Budovičová (FF UK, Praha). — O slangoch ako o svojbýtnej organickej a dynamickej súčasť prostriedkov jazykovej komunikácie hovoril J. Hubáček (PF, Ostrava). Konštatoval ich rozšírenosť, stálu inováciu a vývojovú otvorenosť (nedokončenosť). Analyzoval fakty, ktoré podmieňujú a určujú vznik, používanie a rozvíjanie slangov. — O úlohe slovenských nárečí v súčasnej jazykovej situácii referoval I. Ripka (JULŠ). — O výsledkoch výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny v jazykovej oblasti východného Slovenska informoval J. Muránsky (PF UPJŠ, Prešov). — J. Šikra (JULŠ) sa zamerával na jazykové normy a ich odraz vo vedomí nositeľov jazyka.

Najviac diskutujúcich k tomuto bloku príspevkov vyslovilo svoj názor na vymedzenie komunikačných sfér (J. Hubáček, O. Müllerová, O. Martincová, J. Hoffmannová, J. Findra, V. N. Telijová) a na uplatnenie jazyka v riadení spoločenských procesov (J. Plichtová, J. Hubáček, O. Müllerová, K. Buzássyová, J. Dolník, J. Chloupek). Ďalej sa diskutovalo o registrácii a regulácii variantov v jazyku (F. Ruščák, N. Savický), o slangu (O. Martincová, J. Chloupek), o norme v jazyku (J. Hoffmannová, N. Savický, J. Chloupek), o medzijazykovej komunikácii (K. Buzássyová, J. Bartáková) a o tom, ako chápať pojem bežne hovorený jazyk (O. Müllerová, J. Hoffmannová, M. Čechová, V. Budovičová, J. Chloupek). V priebehu diskusie informovali D. Slančová (FF UPJŠ, Prešov) a K. Zelinková (PF, Nitra) o výsledkoch výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny na svojich pracoviskách.

Po diskusii bol na programe ďalší hlavný referát *Základné pojmy jazykovej komunikácie*. Autor J. Horecký (JULŠ) v ňom načrtol smery výskumu slovenčiny v súčasnej komunikácii. Východiskom budú dve hypotézy: 1. spisovný jazyk (spisovná forma národného jazyka) sa ustavične spresňuje, resp. rozširuje svoju pôsobnosť, 2. spisovná forma sa diferencuje, rozširuje sa jej variantnosť. Treba sa orientovať na výskum distribúcie variantov (normatívnych i štýlistických). Za hlavný cieľ výskumu označil zistenie a vymedzenie komunikačnej kompetencie — schopnosť tvoriť a porozumieť výpoved' (text), resp. znalosť, ovládanie systému verbálneho správania s jeho troma základnými podsystémami: konceptuálnym, jazykovým a interakčným. Z hľadiska ovládania sú v každom podsystéme isté neuralgické body (miesta s premennými) — tie treba skúmať predovšetkým.

J. Dolník (FF UK, Bratislava) vo svojom príspevku sústredil pozornosť na efektívnosť ako na jednu z troch vlastností jazykovej komunikácie (ďalšie

dve sú adekvátnosť a úspešnosť), pričom zdôraznil, že tieto vlastnosti sú aktuálne vtedy, keď sa do popredia dostane pojem hodnotenia.

Nasledovala diskusia, v ktorej sa hovorilo o pojmoch vo výskume jazykovej komunikácie (N. Savický, J. Kořenský) a o výskume hodnotiacich prvkov v jazykovej komunikácii (V. Straková, J. Skácel, J. Hoffmannová, J. Kořenský, V. N. Telijová).

Na programe tretieho rokovacieho dňa boli tri referáty týkajúce sa komplexného výskumu rečovej komunikácie v ÚJČ ČSAV, Praha (J. Kořenský rozbral všeobecné otázky skúmania rečovej činnosti, O. Müllerová hovorila o doterajších výsledkoch a ďalších výhladoch výskumu a J. Hoffmannová o teoreticko-metodologických problémoch) a jeden referát o metódach a výsledkoch výskumu pedagogickej komunikácie (komunikácie v škole), ktorý organizuje Ústav experimentálnej pedagogiky SAV (P. Gavora).

Aj po týchto referátoch bola živá diskusia o jazykových predpokladoch v komunikácii (J. Findra, N. Savický), o výskume jazykových situácií (F. Kočíš), ale väčšinu diskutujúcich zaujala praktická stránka výskumu jazykovej komunikácie (K. Buzássyová, D. Bačíková, K. Zelinková, M. Pančíková, M. Čechová, M. Krčmová).

Záverečné slová predniesol J. Horecký. Konštatoval, že konferencia svoj cieľ uzavrieť výskum dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny a naznačiť cestu, ktorou sa bude skúmať slovenčina v súčasnej komunikácii, splnila. Poďakoval sa všetkým referentom i diskutujúcim za cenné metodické i metodologické pripomienky k výskumu jazykovej komunikácie, ktorý sa na Slovensku vlastne iba rozbieha. Bude sa uberať dvoma smermi: 1. výskum jazykovej situácie a 2. výskum jazykového vedomia — kompetencie.

Materiály z konferencie (referáty, komunikáty a vybrané diskusné príspevky) vyjdú v osobitnom zborníku.

A. Oravcová

Zborník Spolku vojvodinských slovakistov. 6–7. Red. D. Dudok. Nový Sad, 1984–1985. 173 s.

Posledné dvojčíslo (6–7) zborníka Spolku vojvodinských slovakistov nás presvedča, že slovakisti vo Vojvodine dodržiavajú predsavzatie vydávať každoročne (od r. 1979) zborníky, ktoré majú oboznamovať domácu i zahraničnú verejnosť s ich najdôležitejšími výsledkami v oblasti vedeckého výskumu slovenského jazyka, literatúry, histórie, národopisu atď., ktoré majú prinášať faktografický materiál, ako aj rozličné správy, recenzie a informácie z uvedených výskumných okruhov. O prvých troch číslach zborníka priniesol správu aj náš časopis (I. Ripka, Jazykovedné príspevky v zborníkoch Spolku vojvodinských slovakistov. Slo-

venská reč, 49, 1984, s. 247–250). Venovala sa v ňom pozornosť jazykovednej produkcii lingvistov vo Vojvodine. V ďalších dvoch číslach zborníka je jazykovedná produkcia zastúpená skromnejšie. Vo štvrtom čísle je to článok I. K o t u l i č a *Zo staršej slovenskej jazykovednej terminológie* (4, 1982, s. 25–37), v ktorom autor predstavuje začiatky slovenskej jazykovednej terminológie v období pred bernolákovskou a štúrovskou kodifikáciou, t. j. v 17. storočí. Obsiahlejšiu štúdiu prináša M. D u d o k pod názvom *Aktuálne členenie v štýloch verejného styku v slovenčine a srbochorvátčine* (4, 1982, s. 41–56). Štúdia má konfrontačné zameranie a autor v nej pokračuje vo svojom výskume slovosledu a aktuálneho členenia, ktorého výsledky publikoval už v predchádzajúcich zborníkoch. M. D u d o k je aj autorom jediného jazykovedne zacieleného príspevku v piatom čísle zborníka – *Slovníkárske pokusy Jána Mičátka* (5, 1983, s. 83–93). Objavuje v ňom tri nepublikované torzá slovníkov, ktoré doteraz slovenská lexikografia neevidovala. Ide o dva prekladové slovníky (botanický a železničiarsky) a o malý politický slovníček výkladového typu. Je to zaujímavý príspevok do dejín našej lexikografie.

Posledné dve čísla zborníka Spolku vojvodinských slovakistov vyšli v jednom zväzku. Hlavnú obsahovú náplň tomuto zväzku dáva štúdia M. M y j a v c o v e j, v čase vyjdenia zborníka jubilujúcej významnej slovakistky, vysokoškolskej pedagogičky a všestrannej kultúrnej pracovníčky vo Vojvodine. Jej štúdia *Súčasná vývinová tendencia v spisovnej slovenčine v Juhoslávii* nielenže rozsahom zaberá veľkú časť zborníka (5–70 s.), ale svojim vedeckým významom ďaleko prekračuje dosah zborníka. Keďže predpokladáme jeho menšiu dostupnosť na Slovensku, chceme s touto štúdiou oboznámiť našu verejnosť podrobnejšie.

M. Myjavcová predkladá doteraz najvážnejšiu konfrontáciu spisovnej slovenčiny v Juhoslávii so súčasnou spisovnou slovenčinou na Slovensku. Východiská tejto konfrontácie stavia autorka jasne: spisovná slovenčina v Juhoslávii, resp. vo Vojvodine (tak i ďalej) je organickou súčasťou spisovného jazyka v materskej krajine, a preto pre ňu platí tá istá norma a tie isté kodifikačné pravidlá ako pre spisovný jazyk na Slovensku. Je teda identická so slovenčinou na Slovensku nielen z hľadiska štruktúry vo všetkých jazykových rovinách, ale aj z hľadiska komunikačných funkcií. Spisovná slovenčina vo Vojvodine totiž spĺňa všetky funkcie obdobné funkciám v materskej krajine: je vyučovacím jazykom v školách, používa sa v hromadných oznamovacích prostriedkoch, je jazykom, v ktorom sa realizuje administratívno-právny styk a v ktorom sa sprostredkujú najrozličnejšie vedecké poznatky, a, prirodzene, je aj jazykom, v ktorom sa bežne komunikuje a tvorí sa umelecká literatúra. Celé toto široké uplatnenie spisovnej slovenčiny prebieha v špeciálnej jazykovej situácii – v geografickej, spoločenskej i časovej odlúčenosti od slovenčiny na Slovensku, v odlišných spoločensko-politických a hospodársko-kultúrnych podmienkach a v prirodzenom kontakte so srbochorvátčinou už viac ako dve storočia. Tieto podmienky spôsobujú prirodzené ovplyvňovanie slovenčiny vo Vojvine blízkym slovanským jazykom, srbochorvátčinou. Je to unikátny prípad miešania slovenčiny s iným slovanským jazykom, lebo unikátna je aj situácia, ktorá ho podmieňuje. V štúdiu M. Myjavcovej sa vychádza nielen z hlbokého poznania obidvoch jazykov, ale aj z poznania celého komplexu sociálnych, politických, kultúrnych a iných skutočností, ktoré vplývajú na slovenčinu. Autorka sústreďuje pozornosť na tie javy, ktoré predstavujú odklon od spisovného úzu na Slovensku. Tento odklon sa

týka predovšetkým lexikálnej roviny, ktorá najviac odráža dynamiku prostredia; iné jazykové roviny (najmä fonologická a morfológická) ostávajú bez zmien. Prípadné zmeny v tejto oblasti sa posudzujú ako jazykové chyby.

Lexikálne osobitosti (odchylné javy) spisovnej slovenčiny vo Vojvodine zahŕňa M. Myjavcová do týchto okruhov: 1. importované srbochorvátske lexikálne jednotky, 2. lexikálne jednotky so zmenenou sémantickou štruktúrou, 3. kalky, 4. interferencia pri slovensko-srbochorvátskych medzijazykových homonymách, 5. odlišné využívanie synonym, 6. odchýlky v oblasti používania cudzích slov, 7. odchýlky pri miestnych názvoch.

Pri importovaných srbochorvátskych lexikálnych jednotkách sú najzávažnejšie názvy z oblasti spoločensko-politického života a názvy rozličných inštitúcií, organizácií, spolkov atď. A hoci sa aj tu využívajú predovšetkým postupy zachovávané súvislosť so slovenčinou na Slovensku (kalkovaním, rozširovaním významu slovenských slov), predsa sa niektoré slová preberajú, lebo v danom kontexte najlepšie vystihujú spoločensko-politickú situáciu. Autorka to ukazuje na prevzatom slove *pokrajina*, ktorým sa označuje špecifické postavenie Vojvodiny ako územno-politickej jednotky v rámci Srbska. Slovo *pokrajina* má vlastne povahu termínu, od ktorého sa tvoria ďalšie odvodené slová potrebné v administratívno-právnom okruhu (v spojeniach ako *pokrajinské predpisy*, *pokrajinské orgány*, v názvoch typu *Pokrajinský výbor zväzu komunistov*). Autorka správne poznamenáva, že prevzatie slova *pokrajina* je odôvodnené iba v uvedenom význame, nie je však na mieste mechanicky ním označovať územné oblasti mimo Srbska („Krasnodarská pokrajina“).

Početnejšie prevzatia jestvujú v okruhu propriálnych názvov vrátane rozličných skratiek a skratkových slov, ktoré sa spravidla neprekladajú. Ide o názvy objektov, inštitúcií a pod., ktoré presahujú rámec života slovenskej národnosti. Druhý okruh vplyvu srbochorvátčiny na slovenčinu vo Vojvodine vyplýva z dlhotrvajúceho jazykového kontaktu. Týka sa zmien sémantickej štruktúry slovenských slov (ide obyčajne o rozšírenie alebo zúženie významu slova), pričom výsledok týchto zmien nazýva autorka sémantickými kalkami. Rozlišuje funkčné sémantické kalky (to sú konštruktívne prvky v jazyku) a nefunkčné sémantické kalky s deštruktívnym vplyvom na spisovný jazyk. Príkladom na funkčný sémantický kalk je napr. slovo *obec*, ktoré popri svojom pôvodnom význame nadobudlo nový význam korešpondujúci s významom srbochorvátskeho slova *opština*. Ide o termín z oblasti územno-politickej správy, ktorý nemá na Slovensku paralelu. Sémantickými zmenami prešli viaceré slová, ktoré sú kľúčovými termínmi juhoslovanskeho spoločenského systému, ako *zväzok*, *práca*, *robotník*, *združiť sa*, *dôchodok* atď. Vyskytujú sa predovšetkým v normatívnych textoch socialistickej samosprávy v Juhoslávii, no i v jazyku publicistiky a aj v bežnom dorozumievaní. Treba zdôrazniť, že tieto dôležité termíny nevznikajú vo vojvodinskej slovenčine živelne, ale je za nimi systematická spolupráca jazykových odborníkov a administratívno-právnych pracovníkov. V niektorých prípadoch je však vplyv srbochorvátskeho jazyka mocnejší než regulovanie terminológie. Svedčí o tom napr. používanie slova *robotník* podľa srbochorvátskeho *radnik* aj v tých spojeniach, kde je v slovenčine ustálené synonymum *pracovník*, resp. *pracujúci* (*osobný dôchodok robotníka* namiesto *pracovníka*, *ochrana práv robotníkov* namiesto *pracujúcich* a pod.).

Veľká pozornosť sa venuje lexikálnym kalkom, ktoré sa používajú ako „kó-

pie“ srbochorvátskych slov. Z hľadiska komunikačných potrieb aj tu autorka rozlišuje funkčné a nefunkčné kalky. Nefunkčné kalky sú dôsledkom otupujúceho sa jazykového povedomia v dvojazyčnom prostredí Vojvodiny. Tak vznikajú rozličné vidové páry sloviess typu *riešiť* (dok.) – *riešievat* (nedok.) podľa modelu v srbochorvátčine, resp. mnohé kalkované predponové slovesá typu *vyostať* (= vymeskať, vystať), *rozčistiť* (= očistiť), *poväzovať sa* (= spájať sa). Nefunkčné je kalkovanie jednotlivých slov v spojeniach ako *priemysel skla* (= sklársky priemysel), *názor na svet* (= svetonázor), *cukor v prachu* (= práškový cukor) atď.

Za funkčné pokladá M. Myjavcová viacslovné kalky terminologickej povahy vznikajúce ako priamy odraz jazykových procesov v srbochorvátčine. Z konfrontačného hľadiska práve v terminologickej oblasti vznikajú najvážnejšie rozdiely (porov. označenie *jednotné roľnícke družstvo* na Slovensku s označením *sedliacke pracovné družstvo*, neskôr *poľnohospodárske družstvo* vo Vojvodine).

V štúdií sa ďalej venuje pozornosť interferujúcim prvkom, ktoré vyplývajú zo slovensko-srbochorvátskej medzijazykovej homonymie (porov. zámenu slovenskej časovej príslovky *medzitým* so srbochorv. odporovacou spojkou *medu tim*) a z rozdielného využívania synonym podmieneného opäť kontaktom s iným jazykom, ako aj odtrhnutosťou od materského jazyka (porov. vyššiu frekvenciu slov *prajný* oproti *priaznivý*, *sedliak* oproti *roľník* atď.). Osobitosti sa prejavujú aj v oblasti používania cudzích slov a miestnych názvov.

Otázku vzbudzuje azda len to, že mnohé nefunkčné prvky interferujúce z cudzieho jazyka posudzuje autorka ako súčasť spisovného jazyka vo Vojvodine (napr. na s. 35, 44, 45). Ukazuje sa potrebné bližšie určiť hranice spisovného jazyka, resp. jednoznačne vyčleniť spomínané lexikálne prvky zo spisovného jazyka. V závere M. Myjavcová konštatuje, že napriek istým deštruktívnym procesom podmieneným špecifickým spoločensko-politickým kontextom spisovná slovenčina vo Vojvodine potvrdzuje svoju životaschopnosť a dobre spĺňa všetky funkcie spisovného jazyka.

Pre úplnosť treba ešte spomenúť, že posudzovaný zborník je žičlivý jazykovede, lebo prináša aj ďalšie príspevky z tejto oblasti. Je to štúdiá M. D u d k a *Od jazyka a reči k textovej lingvistike* (s. 71–80). Autor poukazuje na textovú lingvistiku ako na mladú vednú disciplínu, v ktorej sa osamostatňujú úrovne textového výskumu dnes už pomerne dobre opísané (výstavba textu, povrchová štruktúra textu) od problémov, ktoré patria do hĺbkovej štruktúry textu a ktorých výskum stojí ešte pred nami. Autor sa v článku zameria na problém koxie textu.

V zborníku sa ďalej odtláča lexikografický materiál pod názvom *Lexikálne výpožičky z nemeckého a maďarského jazyka v reči Slovákov v Starej Pazove* (s. 83–115). Je to časť mnohoročnej výskumnej práce M. Filipa. V recenznej časti M. T ý r informuje o *Pravidlách slovenskej výslovnosti* od Á. Kráľa a píše o potrebe ich využitia vo všetkých dôležitých kultúrnych inštitúciách vo Vojvodine. D. D u d o k pripomína životné jubileum M. Myjavcovej a je tu aj jej bibliografia.

Posledný zväzok zborníka Spolku vojvodinských slovakistov – tak ako i jeho predchádzajúce čísla – tvorí dôležitú súčasť spektra nášho kultúrneho a vedeckého diania, preto by sa žiadala jeho väčšia publicita na Slovensku.

M. Pisárčiková

Druhý zväzok Základov javiskovej reči

Po vyjdení Základov javiskovej reči I od dvojice autoriek J. Húrkovej - Novotnej a H. Makovičkovej (porov. našu recenziu v 6. č. Slovenskej reči 1986), objavuje sa vzápätí druhý zväzok tejto učebnice od tých istých autoriek pod názvom *Základy jevištní mluvy II* (Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986. 285 s.). Takisto ako v prvom zväzku sa tu uvádzajú početné dychové, hlasové a artikulačné cvičenia, jadro výkladov však predstavujú pravidlá spisovnej výslovnosti a ich špecifická aplikácia v hereckej tvorbe. Zameranie tohto zväzku dobre vidieť z názvov kapitol, ktorých je štrnásť: 1. *Hovorené slovo ako výrazový prostriedok hereckého umenia* (s. 13–27), 2. *Výslovnostné štýly* (s. 28–49), 3. *Česká spisovná výslovnosť* (s. 50–65), 4. *Ortofónia* (s. 66–82), 5. *Ortoepia* (s. 83–99), 6. *Spájanie hlások* (s. 100–115), 7. *Artikulačná asimilácia* (s. 116–131), 8. *Spisovná výslovnosť na javisku a v prednese* (s. 132–151), 9. *Zvuková stránka súvislej reči* (s. 152–171), 10. *Členenie súvislej reči* (s. 172–194), 11. *Zvuková stránka verša* (s. 195–213), 12. *Zvuková stránka vety vo verši* (s. 214–233), 13. *Javiskový verš* (s. 234–253) a 14. *Rečová činnosť v umeleckom prednese* (s. 254–281).

Prvá kapitola sa začína pozoruhodnými výkladmi o výslovnostnej norme a jej kodifikácii, o umeleckej štylizácii na pozadí spisovnej normy, o územnej a sociálnej diferenciacii národného jazyka a pod. Podľa autoriek sa v javiskovej reči môže a má využívať celá škála výrazových prostriedkov spisovných i nespisovných útvarov, pričom sa súčasne upozorňuje aj na nebezpečenstvo, ktoré je s tým spojené: napr. uplatňovanie obecnej češtiny na scéne niekedy vedie hercov k mechanickému napodobňovaniu štýlu všedného dňa so všetkými jeho redukciami hlások a slov, čo často ohrozuje zrozumiteľnosť reči. V každom prípade sa tu pripúšťa len štylizácia, uplatňovanie prvkov z obecného výslovnosti v prijateľnej miere.

V ďalšej kapitole sa mnoho priestoru venuje výslovnosti cudzích slov, čo je pochopiteľné, lebo výslovnostná prax v tejto oblasti je aj na javisku omnoho viac rozkolísaná a vládne tu neporovnateľne vyššia neistota než pri výslovnosti domácich slov. Súvisí to iste so známym faktom, že aj herci a režiséri v rozličnom stupni poznajú pôvodný jazyk, z ktorého sa príslušné výrazy prevzali, a súvisí to aj s tým, že cudzie slová sa postupne (hoci nerovnomerne) prispôbujú domácej slovnej zásobe. Zásadné sú údaje autoriek o výslovnosti cudzích vlastných mien, hoci tu na margo výkladu o potrebe nahrádzať odchylné hlásky najbližšími domácimi možno poznamenať, že aj výslovnosť anglického mena *Tennessee Williams* treba v prepise zaznamenať ako [viliems], nie [wiliemz]. Nemôžno si zároveň nevšimnúť, že prepisy viacerých mien do češtiny sa na viacerých miestach podstatne odlišujú od riešení odporúčaných v príručke o výslovnosti cudzích slov od M. Honzákovej a M. Romportla, ktorá vyšla pod názvom *Čteme je správně?* (Praha 1984).

V kapitolách venovaných ortofoonii a ortoepii sa na viacerých miestach hovorí o rozmanitých odchýlkach od korektnej výslovnosti vokálov a konsonantov, z ktorých mnohé sa dajú využiť funkčne. Ako príklad sa uvádza uvulárne r pri charakterizácii reči rudzinca, ale aj nárečová podoba hlások, penultimové prízvukovanie, ktoré ako vidieť, nie je len znakom strednej a východnej slovenčiny, dokonca nedodržiavanie pravidla o prízvukovaní jednoslabičných predložiek,

zjednodušená realizácia hláskových spojení, čiže zväčša tie isté javy, ktoré sa na inom mieste uvádzajú ako nedostatky alebo neprípustné varianty. Vyplýva to zo značne komplikovaného charakteru uplatňovania jazyka na scéne, zároveň je to však doklad, že ide o veľmi citlivú oblasť používania i posudzovania jazyka, ktorá vyžaduje od herca a režiséra naozaj dôverné poznanie jazyka.

Najprísnejšie požiadavky na spisovnú výslovnosť kladie, prirodzene, javisková realizácia klasickej drámy, najmä veršovanej, ale zrejme rovnako aj žáner umeleckého prednesu a umeleckého čítania. Autorky v tomto rámci príhodne upozorňujú na jestvovanie viacerých variantov pri vyslovovaní spoluhláskových skupín, ktoré možno vysloviť plne i zjednodušene, pričom jedna i druhá realizácia sa hodnotí ako spisovná (*dcera, srdce, cnosť, js-* v tvaroch pomocného slovesa *byť*, tvary *sedm/-dum, osm/-um* a pod.). Aj takéto prípady dobre preverujú hercovu schopnosť vhodnej voľby medzi jednotlivými typmi výslovnosti v závislosti od žánru, stvárňovanej postavy a pod. Ako zaujímavosť uvedieme, že pre javiskovú výslovnosť sa za vyhovujúce pokladajú iba výslovnostné varianty typu *[mněsto]*, *[mněřit]*, *[mněch]* a nie najčastejšie používané *[mjesto]*, *[mjeřit]*, *[mjech]*.

Autorky upriamujú pozornosť i na výklad o prízvuku, na veľkom priestore venujú pozornosť prízvukovaniu jednoslabičných predložiek (sú za dodržiavanie pravidiel o ich prízvučnosti, uznávajú však, že v niekoľkých málo prípadoch sú dôvody na presun prízvuku z predložky na meno aj v češtine) a nezabúdajú ani na zásady správneho frázovania, používanie vetného prízvuku, vhodnej intonácie, na informácie o tempe, vzťahu interpunkcie k členeniu výpovede, o pauzách a v posledných kapitolách sa od nich ešte veľa dozvedáme o veršoch, rýmoch a v tomto rámci aj o eufónii, o vzťahu vety a verša, veršovom rytme a o príprave textu na prednes. Je dobré, že všetkým týmto otázkam sa venuje náležitý priestor. Vhodne sa tým reaguje na známu (ale zvyčajne prehliadanú) skutočnosť, že herecké kreácie stoja alebo padajú predovšetkým so schopnosťami modulovať reč v jej prozodickej (suprasegmentálnej) zložke.

Na záver sa formulujú základné predpoklady dobrej javiskovej reči. Je to: 1. bezchybné osvojenie si návyku čistej a presnej artikulácie jednotlivých hlások materského jazyka, hláskových spojení i celých viet, aby bola splnená samozrejmosť a úplne oprávnená požiadavka obecnosti – zrozumiteľnosť javiskovej reči, 2. dokonalé ovládnutie všetkých možností hlasu, 3. osvojenie si prirodzenej schopnosti hovoriť spisovným jazykom.

Dvojdielna príručka Základy jevištní mluvy určená poslucháčom herectva si zaslúži vysoké ocenenie už aj preto, že učí vidieť problémy javiskovej reči moderne a s prehľadom. Vedie adeptov herectva k poznaniu, že pre herca ostáva síce nevyhnutným milníkom na ceste k vysokým metám dokonalé ovládanie dychovej, hlasovej a artikuláčnej techniky a poznanie základných pravidiel spisovnej normy, ale že ani tie sa nemôžu dodržiavať dogmaticky a kožene za každých okolností a v každej situácii. Umelecká tvorba je predovšetkým výsledkom aktívnej, tvorivej predstavivosti a činnosti, ktoré neobsiahnu nijaké pravidlá. Ďalej za pravidlá sa však nedostane ten, kto ich nezvládol v plnom rozsahu. Treba si len želať, aby príručka poslúžila ako inšpirácia na napísanie podobnej príručky aj u nás.

S. Ondrejovič

Trifolium sanitatis medicum, anebo O Zdraví zprava lekarska. Bratislava, Tatran 1987. 134 s.

V edícii Pamäti a dokumenty vyšiel rukopis prvej slovenskej zdravotvedy pripravenej do tlače r. 1760 pod názvom *Trifolium sanitatis medicum*, anebo *O zdraví zprava lekarska*... z rozličných autoru vybrana a v slovenskem jazyku zepsana... Jeho autorom je pravdepodobne dolnokubínsky stoličný lekárnik Georgius Heill. Tento rukopis z neznámych príčin vtedy tlačou nevyšiel. O jeho pôvodcovi sa veľa nevie. Jeho priezvisko (bez rodného mena) sa spomína iba v r. 1763–1769 spolu s menom stoličného fyzikusa (lekára) Ignáca Gelba v súvislosti so zhotovením chemickej analýzy prameňov Oravskej stolice (tento prieskum sa robil po celom Uhorsku z osobného príkazu Márie Terézie).

Rukopis Heillovho Trifolia v rozsahu XI + 147 strán formátu 18,5 × 11,5 cm je v súčasnosti uložený v Literárnom archíve Matice slovenskej v Martine (ev. č. 1774); jeho fotokópie sú aj vo fotoarchíve oddelenia dejín slovenčiny Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV v Bratislave. Ide totiž o spis pozoruhodný nielen z hľadiska rozvoja zdravotvedy na Slovensku, ale aj z jazykového hľadiska. Je to jazyková pamiatka s výraznými slovenskými hláskoslovnými, morfológickými i lexikálnymi (najmä v terminológii) znakmi, ktorá sa využila aj ako pramenný materiál pre pripravovaný Historický slovník slovenského jazyka (HSSJ; jeho prvý zväzok je už v tlači).

Cesta k vydaniu tohto rukopisu ležiaceho vyše dvoch storočí takmer bez povšimnutia viedla práve cez široko koncipovaný prieskum slovenských jazykových pamiatok z predpisovného obdobia, ktorý sa robil s cieľom vybudovať lexikálnu kartotéku pre HSSJ. Pri tomto výskume sa zhromaždilo viac lekársko-liečiteľských pamiatok ľudovej či pololudovej proveniencie zo 17. a 18. stor. (napr. Lekárska kniha z r. 1675–1756, Receptár turčiansky, Receptár nitriansky, Receptár prešovský, Receptár osturniansky, Poznámky a rady hygienické, Populárna medicína a iné – uvedené názvy pamiatok sú pracovné, neoficiálne, pretože išlo zväčša o rukopisy bez nadpisu). Medzi rukopismi tohto druhu (mnohé z nich sú iba torzá) sa vyníma práve spomenutý Heillov spis ako prvá slovenská zdravotveda pripravená pre tlač, ktorá mala saturevať aktuálnu potrebu liečiteľských kníh zrozumiteľných ľudu. O tejto situácii sám G. Heill píše takto: „Slováci ale v Uhrach tak nešťastní posavať jsu, že na nedostatek takovych knížek maju příčinu žalovati se. Aby tedy k takovemu nedostatku ponekuď pomoženo bylo, k dobremu narodu slovenskeho, a zvlášte v slavne stolici Oravske bydlícího, chtel sem tento prosty traktatik na svetlo vydati.“

Čo sa pre nepriazeň osudu nepodarilo Heillovi „na svetlo vydati“, vyšlo začiatkom r. 1987 v editorskej úprave M. Majtánovej. Vzhľadom na edičné požiadavky vydavateľstva súvisiace s predpokladaným širším okruhom percipientov autorka chcela, aby *Trifolium* nevyšlo v transliterovanej podobe (v akej sa využíva pre jazykovedné ciele), ale v čitateľskej úprave (graféma *w* sa prepisuje ako *v*; *g*, prípadne *y* alebo *j*, sa prepisuje ako *j*; *j* v istých pozíciách sa prepisuje ako *i/y*; zdvojené *ss* ako *š*; zdvojené *ff* ako *f*; podľa dnešného úzu sa zjednocuje aj písanie *c*, *č*, *dz*, *dž*, *k*, *q* a písanie dvojhlások *ia*, *ie*; iba dvojhláska *uo* sa ponecháva v pôvodnej podobe; z pôvodného pravopisného úzu ponecháva autorka iba označovanie mäkkosti spoluhlások *ď*, *ť*, *ň* mäkkčenom (podľa úzu v rukopise).

V rukopise sporadicky označovanú kvantitu (odzrkadľujúcu križenie jazykových kódov češtiny, slovenčiny a dolnooravských nárečí) editorka nevyznačuje. Hoci jazykovedci – a zrejme aj M. Majtánová – by radšej videli jazykovo vernú (transliterovanú) edíciu tohto spisu (ale aj iných diel), treba uvítať ako záslužný čin aj takto upravenú čitateľskú podobu prvej slovenskej zdravotvedy. O čitateľskú verziu tejto pozoruhodnej slovenskej jazykovej pamiatky sa totiž skôr vzbudí záujem aj v nejazykovedných radoch, a to nielen u lekárov a farmakológov, ale aj u bežných čitateľov, lebo tu ide o tri pútavé „traktátiky“: *O nemocech detinských*, *O nemocech pohlavi ženského* a *O obecných nemocech*.

Cenným doplnkom tejto edície je záverečná štúdia M. Majtánovej *Začiatky zdravotvedy na Slovensku*, skoncipovaná na základe bohatej literatúry z dejín lekárskeho vied, farmakológie a botaniky (zo zoznamu použitej literatúry nedopatrením vypadla na s. 120 citovaná práca Junasova). M. Majtánová začleňuje vývin slovenskej zdravotvedy do širšieho kontextu vývinu európskej medicíny. Osobitnú pozornosť však venuje zhodnoteniu Heillovho Trifolia z jazykového hľadiska (nadväzuje pritom na svoje poznatky o vývine slovenských názvov rastlín a drog, ktoré uverejnila vo viacerých štúdiách). Vzhľadom na to, že české jazykové prvky nie sú v jazyku tohto textu zriedkavosťou (mnohým čitateľom tejto zdravotvedy sa preto slovenský jazykový charakter textu môže zdať problematický), autorka sa sústreďuje predovšetkým na interpretáciu slovenských jazykových prvkov. Pri celkovom podrobnejšom jazykovom rozbere vystupuje totiž slovenskosť textu výraznejšie. V jazyku pamiatky sú bohato zastúpené stredoslovenské podoby slov s dvojhĺskami (napr. *šliam*, *ocielka*, *buole*), stredoslovenské znenia so striednicou -o- (*moch*, *popol*), so slabikotvorným r, l (*srvatka*, *plznu*), so spoluhláskami dz, dž (*narodzení*, *ponevadž*), ba aj dolnooravské nárečové znenia s ä, ä (*štestlive*, t. j. *šťástlive*, *sypanicem*, t. j. *sypanicám*) a i. Zo slovenských tvarov podst. mien upútavajú pozornosť tvary gen. sg. *oceli*; nom. pl. *buole*; gen. pl. *čeresen*, *od pluc*, *do prsi*, lok. pl. *v prsoch* a i. Pri prídavných menách slovenské tvary gen. sg. s príponou -ej (*mlieko peknej bilej barvy*) i s príponou -ieho (*borovieho stroja*, *dobrieho teriaku*) a zvieracie prídavné mená na -aci (*žabaci*, *husaci*). Najvýraznejšie sú však lexikálne slovakizmy, napr.: *dojka*, *kulaša*, *mrena*, *omrvinky*, *pagačiky*, *povesno*, *rumplik*, *belasi*, *mižni*, *prestata* (*mleko*) a i. Z botanickej terminológie priťahujú pozornosť slovenské názvy rastlín *balšan*, *boži drevko*, *dubove omelo*, *kolocier* a i. Aj názvy viacerých drog sú typicky slovenské (*citvor*, *boži mira*, *červená mira*, *dumbier*).

Pri jazykovom rozbere tejto pamiatky mohla vari M. Majtánová viacerými príkladmi exemplifikovať naznačené typy slovakizmov a venovať aj väčšiu pozornosť odrazu dolnooravského jazykového prostredia v jazyku skúmanej pamiatky (najmä v istej lexike). Slová ako *jedlova smola* „živica“, *opuchel* „opuchlina“, *perašin* „petržlen“, *riskaša* „semená ryže siatej“, *trunok* „alkoholický nápoj“ a ďalšie zreteľne poukazujú na prienik nárečovej slovnej zásoby do tohto popularizačného textu.

Kladne treba v edícii Trifolia oceniť slovníček menej známych výrazov, liečivých rastlín a drog (s. 105–118) obsahujúci vysvetlenie významu do 300 slov a slovných spojení. Tento výberový slovníček explicitne dokumentuje aj závažnosť Heillovej práce z hľadiska poznania staršej slovenskej slovnej zásoby, najmä slovenskej odbornej terminológie (botanickej a farmakologickej). Naznačuje rozsah preberania a spôsoby i mieru adaptácie slov cudzieho pôvodu v odbornej terminológii, rozsah pôsobenia češtiny na slovenskú terminológiu i využívanie

domácej slovenskej lexiky v názvoslovnej sfére. Spracovanie tohto výberového slovníčka bolo náročné, vyžadujúce širokú rozhľadenosť nielen v poznaní staršej slovenskej a českej lexiky, ale aj odborné konzultácie s botanikmi, farmaceutmi a lekármi. Výsledky sa zúročia aj v pripravovanom Historickom slovníku slovenského jazyka.

Vydanie Heillovho Trifolia je záslužný edičný čin, ktorým sa slovenskej verejnosti sprístupnila prvá zdravotná „v slovenskom jazyku zepsaná“ osvetľujúca nielen dobové poznatky o chorobách a ich liečení, ale aj zápas slovenčiny o jej uplatnenie v odbornom štýle. Bolo by želateľné, keby pracovníci oddelenia dejín slovenčiny Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV sprístupnili čitateľskej verejnosti aj mnohé ďalšie zaujímavé slovenské jazykové pamiatky, s ktorými sa stretli pri príprave materiálovej bázy pre Historický slovník slovenského jazyka.

K. Habovštiaková

TOMIN, J.: Čo nevíete o medzinárodných slovách. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1987. 96 s.

V prvej polovici r. 1987 vyšla knižka, ktorá iste zaujala čitateľa už svojím titulom, sľubujúcim poučenie v oblasti vzhľadom na vývinové tendencie jazyka skutočne súčasnej a teda vysoko aktuálnej. Práca má byť príspevkom k úsiliu autora o zaradenie výučby internacionalizmov do predmetu slovenský jazyk alebo do cudzích jazykov, resp. o zakladanie záujmových krúžkov pre štúdium internacionalizmov. Cieľom príručky, ako ju nazýva autor v úvode, je pomôcť práve vedúcim jazykových krúžkov v tejto práci, ale myslí sa aj na „čitateľov menej informovaných v tejto oblasti, usilovných samoukov, študentov i absolventov vysokých škôl“ (s. 4).

Okrem úvodu obsahuje práca tri časti. V prvej časti, ktorá má štyri kapitoly, sa podáva definícia internacionalizmov ako slov alebo zvrátov, ktoré sa vyskytujú súčasne vo viacerých typologicky nepríbuzných jazykoch (s. 5). Definíciu možno prijať s výhradou, že by malo ísť aspoň o dva jazyky používané ako medzinárodné. Je chyba, že autor v tejto časti na viacerých miestach zjavne nerozlišuje medzi atribútmi cudzí – prevzatý – medzinárodný, používa ich spontánne, bez potrebnej diferenciacie medzi nimi. Keby totiž autor túto diferenciaciu urobil, nemohol by ako príklad na internacionalizmus uviesť napr. slovo *košeľa*, ktoré, i keď jeho latinský pôvod možno pripustiť, v žiadnom prípade nie je medzinárodným slovom, ale iba slovom prevzatým (už zdomácneným), akých má slovenčina veľké množstvo z vyše 30 jazykov. Keďže autor tento fakt úplne zanedbal, nemohol upozorniť na to, že mnoho pôvodne latinských slov preniklo do slovenčiny z iných jazykov, ktoré ich prevzali priamo, kým slovenčina iba sprostredkovane. Ako príklad uvádzame slovo *cibuľa*, ktorého pôvod je síce latinský, ale dostalo sa k nám cez nemčinu v období nemeckej kolonizácie a nie priamo z latinčiny, ako uvádza autor na s. 5.

Prilíšne preferovanie grécko-latinského základu internacionalizmov dovolilo autorovi iba skromnú poznámku o tom, že v posledných desaťročiach sa do nášho slovného fondu dostávajú aj internacionalizmy zo živých jazykov. Také

konštatovanie je však nedostačujúce, najmä keď vieme, že nielen do bežného spisovného jazyka, ale hlavne do terminologických sústav niektorých novších vedných odborov sa dostáva množstvo jednotiek z národných jazykov používaných v sekundárnej funkcii medzinárodných jazykov (predovšetkým z angličtiny) a napr. vo výpočtovej technike a informatike vôbec tvoria anglické termíny bázu celej nomenklatúry termínov. Otázky internacionalizácie terminológie zostali však úplne mimo autorovej pozornosti.

J. Tomin už v tejto časti publikácie pripravuje čitateľa na to, že namiesto globálnej klasifikácie internacionalizmov, resp. ich typológie, bude svoju pozornosť koncentrovať na etymologické výklady vybraných grécko-latinských slov, o čom svedčí i nie celkom vhodne zaradená pasáž nazvaná *Všeobecný záujem o etymológiu*.

Druhá časť sa začína vysvetlením niektorých základných gramatických termínov (slovné druhy, pády, slovesné formy a niektoré ďalšie), ktoré sú však sotva neznáme študentom stredných škôl, ba i žiakom základných škôl. Z tohto hľadiska je ich uvádzanie zbytočné. Na minimum latinskej gramatiky, ktorého dominantným obsahom je však jednak poučenie o pravopise a výslovnosti latinčiny, jednak nekoordinovaná a neorganická etymologická improvizácia, nadväzuje rozsiahly výklad o pôvode najčastejších latinských i gréckych predpôn, „slovotvorných základov“ a prípon, v ktorom autor dokazuje dobré znalosti klasických jazykov a čitateľovi poskytuje v tomto smere užitočné poznatky. Škoda, že výkladu chýba lepšie usporiadanie. Keďže najskôr je zaradený výklad predpôn a až po ňom „slovotvorné základy“ (podľa nás ide skôr o kmene), čitateľ dostáva najskôr informáciu o význame predpony *re-* (spojenú s vysvetlením významu kmeňa *edicia* — s. 40) v príklade *reedicia* a až potom (opakovaný) výklad kmeňa *edicia* v časti venovanej práve „slovotvorným základom“ (s. 46). Takýchto prípadov je, žiaľ, viac. Čitateľa pritom môže mrziť, že napr. na s. 23, ale i na mnohých ďalších, tento údaj neodôvodnene chýba.

Nemožno neupozorniť na pasáž o príponách, pri ktorej čítaní i menej skúsený čitateľ má pochybnosti o správnosti uvedených prípon. Zbytočným zaťažením textu je výklad o príponách *-ion* a *-ia* (ktorá sa napokon v angličtine, vo francúzštine a v nemčine nepoužíva) na s. 61–62, ktorý autor končí „poučkou“ do slepej uličky, a tak teda nemôže byť žiadnemu čitateľovi poučením. Celkový dojem z tejto časti publikácie kazí i pomerne veľa nepresností a nedôsledností: napr. v názve *Interhelpo* nie je *-helpo* odvodené z angličtiny, ale ide o výraz, ktorý vznikol v plánovom jazyku ido, v slove *perverzný* nemožno predpokladať predponu *per-*, v slove *autobus* nie je prípona *-us*, sufix *-ia* — nie je *diagram* ale *digram*, podobne sufix *-bilný* nie je príponou v slovách *labilný*, *stabilný*, ako sa to tvrdí na s. 60 a pod.

Tretia časť knižky je uvedená pasážou o zaujímavostiach z etymológie prevzatých slov, v ktorej sa takmer v každom uvedenom prípade potvrdzuje téza, že pôvodný význam fundujúceho slova sa často mení a diametrálne sa odlišuje od svojho súčasného rozsahu (napr. *kandidát*, *sympóziu*). Nasleduje pasáž nazvaná *Internacionalizmy — základ budúceho medzinárodného jazyka?* Nešetné úsilie autora o dezorientovanie čitateľa tu jednoznačne dosahuje vrchol. V žiadnom prípade sa totiž nemôže zachovať objektívne hľadisko, keď sa problematika medzinárodných plánových jazykov (ktoré autor dnes už trochu zastarano označuje atribútom umelé) prezentuje na základe jediného príkladu — jazyka *interlingva*, kým ostatné plánové jazyky, resp. ich projekty sa komentujú v jednej

vete ako „amatérske, neodborne skonštruované umelé jazyky, ktoré sa horlivo propagovali“. Vieme dobre, že situácia z hľadiska lingvistických kvalít niektorých systémov, ako aj ich praktického uplatnenia je úplne iná a že napr. esperanto ako jednoznačne najrozšírenejší plánový jazyk má mnohonásobne širší „akčný rádius“ uplatnenia než interlingva, ktorú J. Tomin neobjektívne preferuje. I jeho odkaz na V. V. Akulenu (s. 75) o jeho zmienke o interlingve nie je seriózný, pretože tento sovietsky lingvista vo svojej štúdii o lexikálnych internacionalizmoch (uverejnenej v zborníku *Internacionalnyje elementy v leksike i terminologii*, Charkov 1980, s. 10–42) zdôrazňuje eurocentrismus interlingvy vhodný len pre západnú Európu (s. 32). Rovnako neprijateľný je i názor J. Tomina, ktorým chce presvedčiť čitateľa, že medzinárodný jazyk je systém zostavený z medzinárodných slov (to by bolo jednoznačne málo – jazyk potrebuje aj ďalšie roviny, nielen lexikálnu); pritom sa myslí na medzinárodné slová tzv. európsko-amerického areálu, kým existencia ostatných areálov internacionalizácie jazykov, ktorú podáva aj V. V. Akulenko v spomenutej štúdii, sa tu vôbec neberie do úvahy, skôr naopak, naznačená „európčina“ sa odporúča i vzdelaťcom Ázie a Afriky, aby vraj mohli s nami komunikovať. Apologetika okcidentizmu známa u protagonistov interlingvy sa tu prejavuje v plnom rozsahu. Nie je zveličená požiadavka, že to si mali všimnúť najmä recenzenti publikácie. Poslednú kapitolku tretej časti publikácie tvorí výber najznámejších latinských citátov; možno ho jednoznačne hodnotiť ako užitočný pre každého čitateľa, ktorý chce poznať najznámejšie latinské výroky.

Záverom možno konštatovať, že publikácia J. Tomina nemala za cieľ podať prierez najnovšími vedeckými poznatkami z teórie internacionalizmov. Preto sme od nej neočakávali ani ich klasifikáciu podľa externej (grafickej a zvukovej) a internej (podľa motivácie) formy, v rámci ktorej rozlišuje V. V. Akulenko v uvedenej štúdii (s. 17) celkovo 8 typov. Čo však čitateľ po prečítaní knižky ťažko autorovi prepáči, je to, že namiesto serióznej informácie o internacionalizmoch v slovenčine mu dáva neusporiadaný výklad o etymológii vybraných grécko-latinských elementov v slovnej zásobe slovenčiny. Takto knižka svojím celkovým obsahom nielenže neposkytuje solídny obraz o procese internacionalizácie slovnej zásoby (vrátane terminológie), ale u mnohých čitateľov vzbudí i oprávnené výhrady voči zneniu jej titulu, ktorý konzumenta predloženého textu zreteľne podceňuje. Knižka by preto našla opodstatnenie na svoje vydanie napr. pod názvom *Zaujímavosti z etymológie základných grécko-latinských elementov*. Internacionalizmy, ako to zdôrazňuje i I. K. Beloded v úvode spomínaného zborníka *Internacionalnyje elementy v leksike i terminologii*, nie sú totiž etymologickou kategóriou ani jednoduchým výsledkom vypožičiavania slov a termínov. Napriek tomu však táto publikácia by mohla byť (po odstránení naznačených nedostatkov) pre široké publikum vhodným poučením o pôvode i pôvodnom význame klasických grécko-latinských elementov, ktoré majú i v súčasnej slovenčine široké uplatnenie a slúžia ako dôležitý rezervoár tvorby internacionalnej lexiky v európsko-americkom areáli internacionalizmov.

S. Košecký

Vklienéné mestečko? — Spisovateľka E. Farkašová, docentka filozofie na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave, spoluautorka známej odbornej publikácie *Teória poznania*, už dávnejšie publikovala v *Nedeľnej Pravde* obsahovo zaujímavú prózu *Menovka*. Uvedieme trochu z jej obsahu:

Postarší manželia navštívia po štyridsiatich rokoch novou výstavbou preinačené mestečko na Pohroní, v ktorom prežívali v štyridsiatom piatom prechod frontu. Pretože chudobné domce neboli dobre podpivničené, pri poplachu sa chodili skrývať do veľkej pivnice bohatého mäsiara. Veľa sa pobúrало, ale tá mäsiarova pivnica zostala. Idú sa ta pozrieť a na stene ešte nájdu vyryté svoje mená (z toho aj názov prózy). Autorka potom doslova píše: „V ulici bývali chudobnejšie rodiny, napokon prsty na dvoch rukách by boli stačili na spočítanie všetkých boháčov, ktorých malo mestečko. Vklienéné medzi hory, strmé svahy s neďuživými lúkami a skúpu, tvrdou zemou drobných poličok rozložených po úbočiach nad Hronom, bolo nútené večne bojovať o svoj chlebič.“

Prekvapujúca je tu hlásková podoba prídavného mena v spojení *vklienéné* (mestečko). Najprv sa nám videlo, že je to tlačová chyba. Ale podoba *vklienéné* vyvolala nám v pamäti epizódu spred vyše dvadsiatich rokov. Po úradnom rokovaní odbornej filologickej komisie Ministerstva školstva sme sa prechádzali po Českej ulici v Brne s Jaroslavom Červinkom, vtedajším vedúcim oddelenia vysokých škôl na Povereníctve školstva. Pred jedným výkladom J. Červinka poznamenal: „Pozri sa, aká pekná kolieska.“ Pozerám do výkladu, ale nijaké kolieska nevidím. Vo výklade bola kolíska.

Pretože českému, ale aj západoslovenskému a východoslovenskému nárečovému *-i-* (vo východnej slovenčine skrátenému na *-i-*) v strednej a spisovnej slovenčine často zodpovedá dvojhláska *-ie-* (*bily*: *biely*, *smích*: *smiech*, *víra*: *viera* a i.), J. Červinka transformoval podobu *kolíska* na podobu *kolieska*. Zdá sa, že podobná transformácia nastala v podobe *vklienéné* namiesto *vklinené* (mestečko). Je táto transformácia opodstatnená?

Na otázku, v ktorých prípadoch českému a západoslovenskému nárečovému (v Bernolákovej slovenčine aj spisovnému) dlhému *-i-* zodpovedá stredoslovenská a dnešná spisovná dvojhláska *-ie-*, dáva odpoveď historická jazykoveda. Starí Slovania mali prednú otvorenú samohlásku, ktorá sa vyslovovala podobne ako dnešné otvorené stredoslovenské a v scénickej norme aj spisovné *ä*. V odbornej literatúre sa nazýva jať a označuje sa písmenom *ě*. Naše slová *bieliť*, *smiech*, *viera* mali u starých Slovanov hláskovú podobu *běliti*, *smäch*-, *věra*-, pričom samohláska *-ä-* bola dlhá. V slavistickom prepise sa označujú ako *běliti*, *směch*-, *věra*-. Kým ruština má za toto *-ä-*, resp. *-ě-* vždy samohlásku *-e-*, v češtine a v slovenčine je situácia zložitejšia. V českých a slovenských nárečiach ešte zložitejšia ako v spisovnej češtine a v dnešnej spisovnej slovenčine. Preto sa môže stať, že niektorí používatelia spisovnej slovenčiny dajú striednicu za staré slovanské *ä*, resp. *ě*, t. j. dvojhlásku *-ie-* aj do takých slov, v ktorých praslaviančina samohlásku *ä* nemala.

Naše slová *kolisať*, *kolíska* mali starú podobu *kolysati*, *kolyska*. Po splynutí zadného a predného *i* nadobudli podobu *kolisať*, *kolíska*, ale starý stav zanechal svoju pečať v tvrdej výslovnosti *l*, a to aj v tých nárečiach, ktoré majú mäkké *l*.

Kým v slove *kolíska* pôvodne bolo zadné *ý*, v slove *klin*, od ktorého je odvodené sloveso *vkliňať sa*, t. j. dostať a mať podobu klina, bola od starých praslovanských čias vždy samohláska *i*, o čom svedčí jeho rovnaká podoba vo všetkých slovanských jazykoch. Preto transformácia prídavného mena *vklinený* na *vklienený* je historicky a normatívne nenáležitá, ale psychologicky pochopiteľná. Najmä preto, že čeština má na rozdiel od slovenčiny v slove *klin* dlhé *i*.

S. Ondruš

Gurmán, gurmánsky. — V Slovníku slovenského jazyka (SSJ) I (1959, s. 447) sa ako osobitné heslo uvádza slovo *gurmand*, v zátvorke je uvedená staršia podoba *gurman*. Okrem slov *gurmand*, *gurman* SSJ registruje prídavné meno *gurmandský* a príslovku *gurmandsky*, ale prídavné meno *gurmanský* a príslovku *gurmansky* už neregistruje. V Pravidlách slovenského pravopisu (1971, s. 165) je zachytené iba podstatné meno *gurmand* a prídavné meno *gurmandský*. M. Ivanová-Šalingová — Z. Maníková v Slovníku cudzích slov (1983, s. 340) uvádzajú na prvom mieste v osobitnom hesle slovo *gurmand*, na druhom mieste slovo *gurman* a adjektívum *gurmandský* i *gurmanský*. V Česko-slovenskom slovníku (1979, s. 98) sa ako slovenský ekvivalent českého výrazu *gurmán* (*gurmánka*) registruje slovenský ekvivalent *gurmand* (*gurmandka*), pri českom adjektíve *gurmánský* slovenský ekvivalent *gurmandský*. V Česko-slovenskom slovníku sa v osobitnom hesle zachytáva české substantívum *gurmánství* a slovenský ekvivalent *gurmandstvo*.

V novinárskej jazykovej praxi sme zaznamenali iba podoby *gurmán* a *gurmánsky*, napr.: *Speciality, na ktorých si pochutnajú i gurmáni za hranicami.* — ... *a tak si onedlho na výrobku Východoslovenských mliekárni pochutnajú gurmáni v USA.* (Pravda, 31. 12. 1986, s. 1–2) — *Gurmánske a dizajnérske delikatesy.* (Smena, 15. 1. 1986, s. 5)

Slovo *gurmand* je francúzskeho pôvodu (*gourmand*). Viaceré francúzske slová vyznievajúce vo výslovnosti na nosovú samohlásku *q* sa v spisovnej slovenčine adaptovali s koncovým *-án*, napr. *partizán* (fr. *partisan*), *elegán* (fr. *élégant*), *angažmán* (fr. *engagement*), *aranžmán* (fr. *arrangement*), *apartmán* (fr. *appartement*). Podobne zdomácneli aj iné slová prevzaté z francúzštiny vyznievajúce na nosové samohlásky, napr. *bazén*, *mondén*, *terén*, *trén*, *refrén*, *betón*, *fejtón*, *etalón*, *talón*, *bontón*, *dragón* a pod. Vo všetkých uvedených slovách sa uplatnila kvantita v koncovej slabike.

Slovo francúzskeho pôvodu *gurmand/gurmán* (pôžitkár, labužník, vychutnávač) patrí do skupiny slov typu *partizán*, *elegán*, *apartmán*, *aranžmán*, *angažmán*, ktoré sa v slovenčine píše s dlhým *á* na konci. Z toho dôvodu navrhujeme kodifikovať podobu *gurmán* a jeho deriváty *gurmánka*, *gurmánsky*. Krátky slovník slovenského jazyka (1987, s. 110) ostal v kodifikácii tohto slova na polceste, uvádza varianty *gurman/gurmand*, *gurmanský/gurmandský* a *gurmanstvo/gurmandstvo*.

J. Jacko

Paráčsky jazyk K paráčština, ulčský jazyk — ulčština. — V knihe od V. Krupu — J. Genzora — L. Drozdíka *Jazyky sveta* (Bratislava, Obzor 1983. 512 s.) sa hovorí aj o dvoch jazykoch: „paráčtine“ (s. 69) a „ulčtine“ s. 226). Paráčskym jazykom sa hovorí severne od Kábulu v Afganistane (s. 47) a ulčským jazykom hovorí asi 2 600 Ulčov v oblasti smerom po prúde Amuru od Nanajcov (s. 228).

V slovenčine sa podľa Pravidiel slovenského pravopisu (11. vyd., 1971, s. 46) názvy jazykov tvoria od príslušných prídavných mien na *-ský* alebo *-cký*. Ak pred príponou *-ský* predchádzajú sykové spoluhlásky *š, z*, názvy jazykov tvoríme príponou *-ština*, pričom kmeňové *š* splýva so *š* v prípone *-ština*, ale kmeňové *z* sa v písme zachováva. Pravidlá hovoria len o sykvákach *š, z*, no medzi sykavky patria ešte spoluhlásky *c, dz, dž, č, s, ž*.

V článkoch L. Dvonča *Beludžský jazyk — beludžština* (Slovenská reč, 31, 1966, s. 187) a *Migzidzský jazyk — migzidžština* (Slovenská reč, 31, 1966, s. 256) sa hovorí o odvodzovaní názvov jazykov od prídavných mien na *-ský*, ktorých slovotvorný základ je zakončený na sykavky *dz, dž, ž*: *migzidzský jazyk — migzidžština, beludžský jazyk — beludžština, navažský jazyk — navažština, užské nárečie — užština*.

Zatiaľ sa pri tvorení názvov jazykov nehovorilo o prídavných menách na *-ský*, ktorých slovotvorný základ je zakončený na sykavky *č, c, s*, pretože takéto prídavné mená nám neboli známe. V knihe *Jazyka sveta* sa však hovorí o paráčskom a ulčskom jazyku. Slovotvorný základ prídavných mien *paráčsky* a *ulčský* sa končí na sykavku *č*. Správne názvy jazykov od prídavných mien *paráčsky* (jazyk) a *ulčský* (jazyk) sú *paráčština* a *ulčština*. Tvary „paráčtina“ a „ulčtina“ predpokladajú prídavné mená „parácky“ a „ulcký“, ktoré neexistujú.

Podľa toho navrhujeme uvádzať poučku: Ak pred príponou *-ský* predchádzajú spoluhlásky *š, z, ž, č, dz, dž*, názvy jazykov tvoríme príponou *-ština*, pričom kmeňové *š* splýva so *š* v prípone *-ština*, ale kmeňové *z, ž, č, dz, dž* sa v písme zachovávajú, napr.: *lašský — laština, lotyšský — lotyšština; francúzsky — francúzština, kirgizský — kirgizština; navažský — navažština, užský — užština; paráčsky — paráčština, ulčský — ulčština; migzidzský — migzidžština, beludžský — beludžština*.

P. Odaloš

Fakličky. — L. Tažký v románe *Aj v nebi* je lúka vykreslil bohatý život slovenského bedára dvadsiateho storočia Jána Chrobáčika, vynikajúceho robotníka, verného sluhu, statočného pastiera i pokrokového zobračka, vynikajúceho kosca, ktorý ešte ako osemdesiatnik v banskobystričkom dome dôchodcov nezaháľal, ale usilovne kosí trávu okolo starobinca a žije víziou, že bude kosiť aj po smrti, ak je v nebi lúka. Hnevá ho, že jeho druhovia v starobinci nevedia ani oheň urobiť. Keď ho jeho celoživotný priateľ Tóno Tažký, otec spisovateľa L. Tažkého, navštívi v banskobystričkom starobinci, ťažká sa mu: „... nevedia ani hotovým drevom kúriť. Keby som tak ja mohol. To si treba drevká na fakličky poštiepať, pod fakličky polovičku novín podložiť a na fakličky priložiť

jednu-dve hrubšie triesky a na ne kusy uhlia, také, aby mohol pomedzi ne dym do komína unikať, a už ti piecka začne spievať, izba je teplá ako žena a ty si žiješ ako v paláci“ (s. 22).

Z Chrobáčikovej reči je jasné, čo sú to *fakličky*. Tenké, drobné triesočky, ktorými sa zakladá oheň. Hoci A. Habovštiak vo štvrtom zväzku Atlasu slovenského jazyka na označenie triesky zaznačil z územia slovenských nárečí tri synonymá, resp. tautonymá (*kresanice*, *triesky*, *ivery*), *fakličky* sa do atlasu nedostali.

Na prvý pohľad by sa zdalo, že slovo *faklička* je odvodené od slova *fakľa*. Po zapálení tenkých triesočiek zahorí malá fakľa čiže faklička. Podľa nej mohli vari dostať meno aj tieto triesočky. Bol by to pekný príklad na metonymiu. Hoci sa takéto uvažovanie vidí celkom prirodzené, nie je pravdivé. Je to tzv. ľudová etymológia.

V slovenčine máme vo význame „sekať, štiepať“ expresívnejšie sloveso *fakliť*. Je známe aj v nárečovej oblasti Spiša, najmä v odvodených podobách *odfakliť*, *zafakliť*.

O tom, že slovesá *odfakliť* a *odseknúť* sú významové dvojčatá, o ktorých v jazykovede hovoríme, že majú rovnakú denotáciu, ale odlišnú konotáciu, svedčí to, že sa správajú rovnako nielen v základných, ale aj prenesených významoch, hoci Slovník slovenského jazyka to nezaznačil. Pri slovese *odseknúť* má okrem základného významu aj prenesený význam „zlostne odpovedať“, pri slovese *odfakliť* sa uvádza iba základný význam „odrezať“. O tom, že má aj význam „zlostne odpovedať“, svedčí próza J. Beňu Dobrodinec, v ktorej čítame: *Odmietla, aby ju odviezol k autobusu... Možno pôjdem stopom, ofaklila*.

Kým slovo *fakľa* je cudzie, prevzaté z latinčiny, sloveso *fakliť* je domáce, slovenské. Má rovnaký základ ako české *páka*, *páčiť*, *vypáčiť* v staršom význame „sekať, vysekať“, v novšom význame „lámať, vylámať, vyvaliť“. Pretože v staršej slovenčine sa sloveso *páčiť* v uvedenom význame „bilo“ s iným, čisto slovenským slovesom *páčiť* vo význame „pozeráť“, odvodilo sa na odlišenie na *pakliť*, podobne ako napr. podoba *močiť* na *s-mokliť*.

Slovenčina má spoluhlásku *f* zväčša v cudzích slovách, ale je aj v domácich slovách. Vznikla stratou záveru spoluhlásky *p* alebo stratou zvučnosti spoluhlásky *v*, napr. v slovách *úfať*, *dúfať*, *franforce* (oproti českému *prápor* v pôvodnom význame kus „odpáranej látky“), *facka* (odvodené od *pacnúť*) a i. Strata záveru nastala aj v slovese *pakliť*, preto má podobu *fakliť*.

Od slovesa *fakliť* bolo odvodené slovo *faklička*, očividne podľa slova *palička* alebo *kresanička*.

V slovenčine máme dnes dva významy slova *faklička*. Jeden označuje malú fakľu, druhý tenkú drobnú triesočku. Tá prvá faklička má korene v latinčine, tá druhá je naša, domáca. Takéto formálne, hláskovo zhodné, ale pôvodom odlišné slová nazývame v odbornej jazykovede heterogénne homonymá.

Jazykovedcovi dobre padne čítať takú krásnu literatúru, ktorá ani v modernom čase vedeckej a technickej revolúcie nezanedbáva rečovú dedovizeň starých materií a starých otoov.

Š. Ondruš

SLOVENSKÁ REC, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 53, 1988, číslo 5. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka S. Čífelová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, št. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 43 01 08, D — 8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1988
Kčs 8, —